

Міністерство освіти і науки України
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича

Факультет історії, політології та міжнародних відносин
Кафедра історії України

**Православ'я в етнорелігійних трансформаціях на Правобережній
Україні в кінці XVIII – першій половині XIX ст.: особистісний фактор**

Дипломна робота

Рівень вищої освіти – другий (магістерський)

Виконав:
студент 6 курсу, групи 601
Спеціальності 032 Історія та археологія
Божок Владислав Русланович
Керівник: к.і.н., доц. Скорейко Г.М.

Рецензент: _____

До захисту допущено:

Протокол засідання кафедри № 3

від «24» листопада 2021 р.

Зав. кафедри _____ проф. Ботушанський В.М.

Чернівці – 2021

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ЕТНОКОНФЕСІЙНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – НА ПОЧАТКУ ХІХ СТ.....	19
РОЗДІЛ 2. АРХІЄПИСКОП ПОДІЛЬСЬКИЙ І БРАЦЛАВСЬКИЙ ІОАННИКІЙ (ПОЛОНСЬКИЙ) ТА ЙОГО ЗАХОДИ ДЛЯ ЛІКВІДАЦІЇ ЗАЛИШКІВ УНІЇ НА ТЕРИТОРІЇ ПОДІЛЛЯ В КІНЦІ ХVІІІ – НА ПОЧАТКУ ХІХ СТ.....	50
РОЗДІЛ 3. МИТРОПОЛИТ ЛИТОВСЬКИЙ І ВІЛЕНСЬКИЙ ЙОСИФ (СЕМАШКО) ТА ВПЛИВ ЙОГО ДІЯЛЬНОСТІ НА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ.....	65
ВИСНОВКИ.....	86
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	91

ВСТУП

Модернізаційні процеси, які мали місце в досліджуваній період в Російській імперії та на Правобережжі України зокрема, зумовили глибоку трансформацію віросповідного курсу російської влади по відношенню до неправославних християн. Успіх перетворень, які реалізувались в країні, значною мірою залежав від участі в них представників етносів, які сповідували католицизм. Особливого значення даний фактор набував на Правобережжі, де християни західного обряду та уніати, зважаючи на свою чисельність, займали важливі посади у місцевих органах управління і грали серйозну роль в економічному житті та розвитку регіону.

Унія, введена свого часу на Правобережній Україні, мала надзвичайно багато примусово навернених в неї, які були вкрай незадоволеними своїм новим віросповіданням. Невдоволення поступово зростало в середовищі в першу чергу серед простого люду внаслідок зближення унії із латинством, що супроводжувалося прагненням повернення до православ'я. Це прагнення, яке тривалий час приглушувалося в Речі Посполитій, вдало використала Катерина II після другого поділу Речі Посполитої і приєднання Правобережжя, оприлюднивши в 1794 році «Височайший маніфест» та грамоти преосвященного архієпископа Мінського Віктора Садковського. Слово «безбоязно», яке використане у «Височайшому маніфесті» і пояснене преосвященим Віктором в його грамоті, служило для народу цілком достатньою гарантією – вільно возз'єднатись, всупереч бажанням влади, з православною церквою.

Традиційні патерни етнічної та релігійної політики російського уряду до початку XIX ст. за основну мету ставили підтримку внутрішньої і зовнішньої безпеки держави. У тому випадку, коли виникала безпосередня загроза з боку однієї з етнічної чи релігійної спільноти, влада вдавалась до форсованого застосування військової сили. Якщо ж неросійські еліти виражали лояльність по відношенню до імператора та підтримували соціально-політичну стабільність, перші отримували певні привілеї і

інтегрувались різним чином у державну систему. Політика гнучкого прагматизму і релігійної віротерпимості приносила непогані результати. Однак міжетнічні взаємовідносини почали розглядатись як об'єкт політики (а не лише побутових та економічних зв'язків) порівняно пізніше.

Наступним знаковим моментом у процесі формування підґрунтя етнонаціональної політики Російської імперії можна вважати програму міністра народної освіти, графа С.С. Уварова «Православ'я. Самодержавство. Народність». Витоки його ідей пов'язані із філософією Просвітництва та ідеалізму. Уваров наполягав на тому, що самодержавство та особистість самодержця є творцями і форпостом російської держави і в такому вимірі «необхідною умовою існування Імперії» [28, с. 72]. Православ'я розглядалось міністром не в поняттях божественного одкровення, а виключно як «умова щастя суспільного і сімейного»; росіянин, відданий своїй батьківщині, «настільки мало погодиться на втрату одного із догматів нашого православ'я, настільки на викрадення одного діаманта із корони Мономаха». Власне російську націю Уваров визначав не як етнос, але як суспільство, об'єднане властивістю безмежної відданості своїй владі, що і відрізняло росіян, на його думку, від західних народів, які також були під впливом філософії Просвітництва [37, с. 148].

Скасування Брестської церковної унії, що відбулося на Полоцькому Соборі 1839 р., є масштабною історичною подією, що далеко виходить за своїм значенням за межі виключно церковної історії білорусько-українсько-литовських земель. Воно стало результатом складної взаємодії різнорідних факторів та мало кілька передумов. У православній та католицькій історіографії неодноразово робилися спроби визначення причин та умов розриву Брестської унії на території Російської імперії. Однак їх виявлення та наукове осмислення ще далекі від завершення через складність проблеми, широту та суперечливість історичних джерел, а також через те, що історики займають дуже різні конфесійні, суспільно-політичні та етнокультурні

позиції, враховуючи той факт, що наслідки Полоцького Собору продовжують впливати на сучасне суспільство в Білорусі та Україні.

Припиненню дії Брестської церковної унії на території Російської імперії в 1839 р. сприяло поєднання дієвих об'єктивних і суб'єктивних складових. Серед них в історичній літературі, як найбільш значущі, виділяються такі:

1) конфесійна політика уряду Росії на приєднаних від Речі Посполитої територіях;

2) тенденції, що розвивалися всередині уніатської церкви під впливом католицької церкви. Звісно ж, що переплетення цих чинників і процесів і породило передумови скасування уніатської церкви 1839 р.

На землях, що відійшли до Російської імперії внаслідок поділів Речі Посполитої, проживало від 4 до 5 мільйонів уніатів, що становило приблизно 60% від усіх членів уніатської церкви, утвореної на Брестському Соборі 1596 року [75, с. 23]. У сучасній історіографії міцно утвердилася думка, згідно з якою доля уніатів, які стали російськими підданими, цілком і повністю залежала від волі російських монархів, які були покровителями православної церкви і виявляли нетолерантність по відношенню до католицизму загалом і до католицизму східного обряду зокрема. Вважається, що нетолерантність Петербурга, яка лише іноді з політичних міркувань навмисно ослаблювалась, стала головною причиною хвилі возз'єднання уніатів із православними у 1794-1795 рр. та остаточного скасування уніатської церкви у 1839 р.

На існуючому історичному матеріалі неможливо довести протилежне. Без сумніву, російські імператори у своїх уявленнях про значення релігії для державного будівництва нічим не відрізнялися від велико-литовських князів та польських королів. Тому уніатська проблема була політизована в Російській імперії не менше, ніж вона була політизована у Великому князівстві Литовському та у Речі Посполитій.

Історичні джерела однозначно свідчать, що російські самодержці бачили у Брестській церковній унії перешкоду для відродження релігійно-

культурної єдності російської народу та утвердження влади імперії у приєднаних від Польщі територіях.

Природно, що частина уніатів, за визначенням не могли співчувати інтересам православної Російської імперії. Їхні політичні симпатії значною мірою перебували на боці католицької Речі Посполитої. Звідси цілком закономірно впливає те, що конфесійна політика Росії в західних областях мала антиуніатський характер, але водночас проголошувалася широка віротерпимість як властивої характеристики влади Російської імперії.

У той же час слід зазначити, що зміна віросповідання кількох мільйонів віруючих є надто складною справою. Будь-яка дія влади у релігійній сфері не може гарантувати очікуваного результату. Нетолерантність до будь-якого церковного об'єднання не обов'язково веде це об'єднання до повної ліквідації. Навпаки, переслідування та правова дискримінація часто лише очищають віросповідання від «нетвердих елементів» і тим самим зміцнюють його.

Вживання православ'я під ворожим католицьким пануванням протягом кількох століть є яскравим прикладом цього правила. Враховуючи сказане, доводиться зробити висновок, що бажання російських імператорів припинити дію Брестської церковної унії на своїй території створювало первинну умова для скасування уніатської церкви в Російській імперії, але не робило повне зникнення унії неминучим.

Уся діяльність у сфері етно-релігійної політики була сформована навколо однієї мети – надшвидкій інкорпорації Південно-Західного регіону у склад Російської імперії та використання ресурсів краю в інтересах династії Романових. Усе це супроводжувалось нищенням політичних, культурних та релігійних особливостей регіону, задля нівелювання відмінностей новоприєднаних територій.

Роль двох великих українців, крізь призму яких здійснюється дослідження політики імперії по відношенню до етно-релігійних груп Правобережної України, складно переоцінити. Архієпископ Іоанникій та

митрополит Йосиф – особистості, які увійшли в історію нарівні зі Стефаном Яворським та Феофаном Прокоповичем. Адже це були одні із найосвіченіших діячів свого часу, що відіграли надзвичайно важливу роль в культурно-релігійному житті України кінця XVIII – початку XIX ст.

Діяльність цих великих постатей стала переломним моментом в історії українського православ'я та релігійного життя регіону взагалі. Варто зауважити той факт, що кожен із них володів величезними організаторськими здібностями, літературними, ораторськими талантами та врешті-решт, були особами досить харизматичного складу, адже вони зуміли надихнути і переконати сотні тисяч осіб наслідувати їхньому прикладу.

Актуальність даного питання зумовлена тим, що ситуація, яка склалась сьогодні в релігійному житті України залишається досить складною. Аналіз протікання процесів, що пов'язані із сучасними викликами у церковному житті, може вберегти українське суспільство від майбутніх протистоянь і міжусобиць. Актуальність даної теми зумовлена ще й тим, що на даний момент існують протилежні точки зору, щодо діяльності, як православної церкви, так і її духовних лідерів, в умовах міжконфесійного протистояння в кінці XVIII – першій половині XIX ст.

Актуальність теми обумовлена також тим, що проблематика наукового дослідження часто стає предметом позанаукових ідеологізованих і політизованих спекуляцій. Нарешті, наші знання про українсько-білорусько-російське православ'я є неповними і до цього часу, а багато із поширених в науковій і не тільки літературі думок, як показує критичне вивчення джерел і історіографічної традиції – застарілі.

Конфесійні трансформації на Правобережжі, безумовно, мають глибокі історичні корені, які сягають ще часів Берестейської церковної унії 1596 року, а також впливають із взаємовідносин між російськими, литовськими та українськими елітами XVII-XVIII століть, а отже, актуальною постає проблема ролі православної церкви в культурному і освітньому житті

південно-західних земель Російської імперії, її місце в етно-конфесійних взаємовідносинах першої половини XIX століття [41, с. 269].

Актуальність посилюється процесами і подіями, які відбуваються на сучасному етапі розвитку нашого суспільства й залежать значною мірою від конфесійної політики держави.

Метою дослідження є комплексний аналіз етнонаціональної політики Російської імперії на Правобережжі України в кінці XVIII – першій половині XIX ст. та діяльність вищого духовенства Російської православної церкви в особі архієпископа Іоанникія (Полонського) Подільського і Брацлавського та митрополита Йосифа (Семашко) Литовського і Віленського в умовах навернення уніатів та представників інших конфесій до православної віри у досліджуваному регіоні, осмислення наслідків даного процесу, що призвели в кінцевому результаті, до ліквідації греко-католицької церкви на території, яка у досліджуваний період перебувала під владою Російської імперії.

Відповідно до мети, **завданнями** дослідження є:

- проаналізувати церковну політику самодержавства щодо уніатів, на українсько-білорусько-литовських землях;
- визначити місце церкви у суспільно-політичному житті населення наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.;
- дослідити процес етноконфесійних трансформацій на територіях, що перебували під владою Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XIX ст.;
- визначити релігійно-моральні аспекти діяльності вищого духовенства Російської православної церкви по «возз'єднанню уніатів»;
- проаналізувати хід та значення возз'єднання уніатів та католиків Подільської губернії крізь призму діяльності архієпископа Іоанникія Полонського;

- здійснити аналіз указів та положень імператора та уряду, які мали вплив на етно-релігійне життя населення Правобережної України;
- визначити вплив політики Російської імперії на становище поляків, євреїв, німецьких колоністів регіону;
- дослідити проект загального возз'єднання білорусько-литовських уніатів із православними (1828-1839) та ступеню його самостійності;
- встановити роль митрополита Йосифа Семашка як об'єднувача уніатів з православною церквою, яке відбулося на Полоцькому соборі в 1839 році;

Об'єктом дослідження виступає польське, російське, єврейське та німецьке населення регіону та особливості релігійного та суспільно-політичного життя.

Предметом дослідження є діяльність вищого духовенства Російської православної церкви, спрямована на ліквідацію унії на західних землях Російської імперії та чинники, які сприяли здійсненню політики у релігійній сфері.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період кінця XVIII – першої половини XIX століття. Нижня межа зумовлена входженням території Правобережжя до складу Російської імперії у результаті трьох поділів Речі Посполитої, а верхня – остаточною ліквідацією унії здійсненої на Полоцькому соборі 1839 р.

Територіальні межі дослідження охоплюють значну частину Правобережжя України, яка із кінця XVIII ст. була цілком окремою адміністративно-територіальною одиницею у складі Російської імперії (Південно-Західний регіон, Подільська губернія).

Історіографія та джерельна база. Етно-релігійна політика уряду імперії по відношенню до населення Правобережної України тривалий час перебуває у полі зору дослідників, як українських, так іноземних. Проте дається взнаки відсутність монографій в українській та закордонній

історіографії, які б здійснювали висвітлення політики Російської імперії щодо етнічних та релігійних спільнот Правобережжя у досліджуваний період. Але поруч із тим, наявна значна кількість праць, які у той чи інший спосіб торкаються аспектів даної проблематики.

Безперечною заслугою російської та польської історіографії ХІХ ст. є накопичення та залучення до наукового обігу основного комплексу відомих на сьогодні джерел з історії Київської митрополії. Проте трактування унійної проблематики істориками виходило з політичних інтересів їх держав та мало яскраво виражене конфесійне забарвлення.

Якщо польська історіографія акцентувала увагу на висвітленні силових засобів ліквідації унії російським урядом, то російська, в свою чергу, наголошувала на насильницьких методах запровадження унії та антиунійній опозиції. Відтак, відповідно до цього державного замовлення йшов і підбір та використання джерельної бази. Для більшості видань наукової літератури ХІХ ст. характерним є офіційно-парадний стиль з конформістським підбором фактичного матеріалу.

Найфундаментальнішою працею по повному життєпису митрополита Йосифа, аналізу його діяльності та особистості є книга Г.Я. Кипріяновича «Жизнь Иосифа Семашки митрополита Литовского и Виленского и воссоединение западнорусских униатов с Православной Церковью в 1839 году» [46], яка була видана в 1897 році. Цінність цього твору, незважаючи на його апологетичність, полягає в тому, що автор через призму діяльності митрополита Йосифа Семашка висвітлив заходи царського уряду щодо підготовки нових кадрів православної церкви, відданих самодержавству, за допомогою яких і було здійснено акт ліквідації унійної Церкви. Ця видатна праця заслуговує на увагу і перевидання. Але зараз вже чітко видно, що робота автора дещо застаріла і не в змозі відповісти на всі питання сучасної епохи.

По-перше, цю працю складено в політичних реаліях Російської Імперії і, звичайно, з позицій інтересів Імперії, а це вже не актуально. По-друге,

Г. Я. Кипріянович писав цю книгу в досить великому історичному наближенні до описуваних подій. З одного боку це чудово. Він ще міг зустрічатися з очевидцями, працювати з документами в архівах, які вже більше не існують. Але з іншого боку тепер, через більш ніж 100 років від видання цієї праці, історична перспектива цілком інакша і вимагає нового осмислення. По-третє, ця робота не дає нам повної картини політичного, соціального, економічного та ін. становища, яке склалося в ті роки на території сучасних Білорусі та Литви і навколо них. Втім, це характерно для більшості церковно-історичних праць – історична перспектива цілком інакша і вимагає нового осмислення.

Чільне місце у низці праць, присвячених історії православної церкви на Правобережжі досліджуваного періоду, посідає представник «руської школи» М. Коялович. Незважаючи на той факт, що праця дослідника ґрунтується на величезному комплексі масових джерел, вона має виразно ідеологічне підґрунтя. Провідною концепцією М. Кояловича було те, що унія не мала майбутнього, і думка про скасування завжди існувала в її середовищі. Автор проголосив ідею, підхоплену його наступниками, про абсолютно мирне впровадження православ'я на Правобережній Україні та в Білорусі, а також рух низів до «возз'єднання». Провідною ідеєю їхнього наукового доробку є різке розмежування білого і чорного уніатського духовенства та вперта боротьба між ними. Загалом російська церковна історіографія при висвітленні унійної проблематики ставила собі за мету вироблення ідеології політичного панування на західних теренах імперії та узаконення поділів Речі Посполитої [47-49].

У цілому для історіографії XIX ст., і польської зокрема, що була до певної міри спробою відповіді на русифікаційну політику російського уряду на землях, які раніше належали Речі Посполитій, характерним є емоційне ставлення до висвітлення проблем церковної історії.

Попри імперський ідеологічний наліт, певні неточності, а той спотворення фактів, матеріали часопису подають загалом широку картину

духовно-релігійного життя Поділля. В міру можливостей – адже видання було підцензурним – тогочасні й давноминулі події та процеси висвітлювалися здебільшого об'єктивно, хоч іноді й занадто емоційно. Та це не велика вада. Крім того, вдумливий історик і «між рядками» знайде певну інформацію про тогочасне суспільно-політичне й духовне життя краю.

У книзі «Русское православие: вехи истории» під редакцією А. И. Клибанова, написаній радянськими вченими – істориками та філософами – висвітлюється широке коло проблем, пов'язаних з історією Російської православної церкви, визначенням її ролі та місця у культурно-історичному процесі, аналізується сучасне її становище та діяльність. Опираючись на величезний фактичний матеріал і документи, автори критично аналізують спроби богословів прикрасити минуле російського православ'я, представити його як єдиного хранителя історичних і культурних традицій [70].

Важливим джерелом про конфесійний склад жителів Російської імперії є дані церковної статистики, яка велась із кінця 1730-х років. Однак віросповідні відомості за XVIII-XIX ст. збереглися в архівах Правобережжя далеко не у повному обсязі, до того ж церковний облік охоплював одних тільки православних жителів і був не цілком точним. Централізований облік прихожан так званих «іноземних віросповідань» був організований у 1820-1830-ті рр.

Розширення кордонів імперії суттєво змінило чисельність та відсоткове співвідношення різних віросповідань в країні. За значного скорочення частки православних – із 86,1% до 72,3% особливо сильний приріст можна було побачити серед римо-католиків – із 0,9% до 10,3% (в основному за рахунок населення Царства Польського і Литви), протестантів – із 3,5% до 5,5% (за рахунок Курляндії) та іудаїстів – з 0,3% до 2,3% (за рахунок усіх нових територій) [42, с. 32].

Якщо прослідкувати конфесійний склад населення Російської імперії в першій половині XIX ст., дослідники відмічають значне зниження частки

православних (з 72% до 69,9%), римо-католиків (відповідно з 10,6% до 9,3%), уніатів (до 2,9%). [42, с. 163] Це було зумовлено більш низьким рівнем природного приросту у жителів вказаних конфесій. На зміни в чисельності, окрім фактору відтворення, значний вплив здійснював механічний перехід в православ'я жителів інших віросповідань. Досить значний перехід в православ'я спостерігався у римо-католиків, що сприяло зниженню частки римо-католиків в населенні країни в 20-50-х рр. XIX ст. (з 9,3% до 8,5%). [42, с. 186]

Книга Андреаса Каппелера «Россия – многонациональная империя», видана 1992 р. німецькою мовою, яскраво характеризує початкову стадію дискусій про імперію та націоналізм у Росії. Наголошуючи на імперській політиці інкорпорації багатонаціональних окраїнних територій, як і роль національних рухів на пізньому етапі імперської історії ця робота заслуговує на увагу, з огляду на спробу показати тривалий процес формування імперії, виявлення колоніалізму, який притаманний представникам династії Романових та показати еволюцію імперської національної та релігійної політики. Висновки автора не втрачають своєї актуальності навіть через 30 років після видання праці [45].

Праця Бовуа Д. «Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863)» значно відрізняється від великої кількості інших досліджень даного періоду. Автору вдалось вміло поєднати різні історичні фактори, які тим чи іншим чином визначали життя Південно-Західного регіону Російської імперії. Саме завдяки усвідомленню власної своєрідності та відчуттю спроможності показати й обґрунтувати чинники впливу уряду на життя населення краю – ця праця є цікавою і важливою. Прослідковуючи історичний лейтмотив праці, можна помітити, що автором досить системно і ґрунтовно висвітлено адміністративну неспроможність Російської імперії по відношенню до населення новоприєднаних територій, проблеми із виваженням і прийняттям рішень, які формують етно-релігійну політику [80].

Важливе значення для опису процесів, які мали місце в досліджуваній період мають праці В. Антоновича [17], Л. Баженова [18-20], С. Величенка [22], В. Вериги [23], Д. Дорошенка [29], С. Жилюка [35], М. Шахова [78] та Р. Шеретюка [89], у яких вміщено ґрунтовну інформацію, яка допомагає краще зрозуміти конфесійну політику Російської держави на Правобережній Україні у першій чверті ХІХ ст.

Якщо вести мову саме про етнічну політику Імперії по відношенню до народностей, що населяли територію Правобережжя в досліджуваній період, варто наголосити на дослідження М. Драгоманова [30], И. Никотина [56] та ґрунтовну працю єврейських істориків під редакцією А. Локшина [34], які присвячені складному процесу інтеграції народів, зокрема євреїв та поляків в уніфікаційну політику Російської імперії.

«Високопреосвященний Йосиф (Семашко), митрополит Литовський і Віленський: нарис життя і церковно-громадської діяльності» – фундаментальна праця протоієрея Олександра Романчука. Дослідження являє собою спробу осмислення значення діяльності митрополита Йосифа (Семашко) як для Православної Церкви в Білорусі, так і для долі білоруського народу в цілому.

Друге видання монографії протоієрея Олександра Романчука «Йосиф (Семашко), митрополит Литовський і Віленський: життя і служіння» покликане познайомити читача з основними віхами життя і служіння митрополита Йосифа. Воно засноване на твердих православних поглядах автора, який постарався нагадати суспільству про великого подвижника православної віри і ревнителя духовної єдності трьох слов'янських народів, на новому історичному етапі оцінити роботу, здійснену Литовським архіпастирем, зруйнувати часто штучно створені навколо його імені упереджені думки і стереотипи [68].

Автор розглядає в своїй книзі цілий ряд питань, що не потрапили в сферу уваги істориків або не отримали належного висвітлення в літературі. «Вивчення біографії митрополита Йосифа робилося

неодноразово, – пише в передмові до книги головний редактор священник Ілля Соловйов, – але протоієрей Олександр Романчук не обмежується дослідженням біографії, а звертає увагу на церковно-суспільні погляди владики, розглядає їх детально, простежує їх розвиток. Особливе місце відводиться всебічному аналізу запропонованого і реалізованого митрополитом проекту возз'єднання уніатів з православ'ям, виявлення основних методів або шляхів відродження православної віри в середовищі греко-католиків, на які спирався архієрей-об'єднувач.

Нарешті, автор робить спробу детально розглянути власне релігійно-моральну складову діяльності митрополита. Автор доходить висновку, що основні погляди митрополита Йосифа і принципи його церковно-просвітницької роботи дуже актуальні в наші дні, в умовах тих викликів, які з подачі західного секулярного світу кинуті Православ'ю в нових історичних умовах існування білоруської держави».

Джерельну базу дослідження умовно можна поділити на дві групи. **Першу групу** джерел складає мемуарна література. Унікальним джерелом з історії возз'єднання білоруських уніатів з православною церквою є «Записки» Преосвященного Йосифа, митрополита Литовського (1798-1868). Головний ініціатор і натхненник цієї справи розкриває перед читачами свій життєвий шлях, особисті переживання і свої спонукання до переходу в православ'я. У «Записках» постає і сам хід возз'єднання уніатів, переговори з урядовцями, церковними ієрархами, священниками. Ми бачимо весь процес очима митрополита, переконуючись в правдивості автора не тільки з його слів, але і знайомлячись з достовірними документами. Останні замислювалися митрополитом Йосифом Семашко як додаток, але за обсягом перевершили самі мемуари в сім разів. З одного цього видно, яке велике історичне значення мають «Записки» [6].

«Записки» розділені на п'ять частин, з них перша була написана в 1850 році, а решта – в 1861 році. Преосвященний склав 8 вересня 1862 року заповіт, одним з пунктів якого було посмертне видання записок. Однак він і

після продовжив робити щоденникові записи власноруч і за участю свого секретаря до початку 1868 року. Ці додаткові записи були надруковані істориком Г.Я. Кипріяновичем в додатку до його фундаментальної праці про життя митрополита Литовського Йосифа. Таким чином, більшу частину своїх мемуарів Преосвященний написав в останні роки, коли з'явилася можливість спокійно осмислити пережите, відокремити головне від другорядного, дати оцінку понесених праць.

Текст відтворюється за сучасними правилами правопису із збереженням стилістичних та мовних особливостей першоджерел. Публікація «Записок» в адаптації до сучасної орфографії робить їх доступними для широкого кола дослідників, а також студентів не тільки духовних шкіл, а й світських вищих і середніх навчальних закладів.

Другу групу джерел із оголошеної проблематики являють матеріали періодики, у яких відображено дії влади у сфері конфесіональної та етнічної політики, а також реакції на це католиків та уніатів.

Їх основу складають «Подольские епархиальные ведомости». Згідно із програмою, яку затверджував Синод Російської православної церкви, часопис складався із офіційної та неофіційної частини, кожна з із цих частин мала чіткий характер і структуру, тематичне забарвлення, рубрики, призначення. Видавництво старалось дотримуватись чіткої структури програми упродовж усього його існування. Щоправда до часопису вносилися певного роду зміни, за наполяганням вищого духовного керівництва та відповідно до потреб життя єпархії.

В частині «Правительственные распоряжения», що належала до офіційного відділу друкувалися імператорські маніфести, положення, відомчі духовні укази, оприлюднювалися настанови Синоду та різних єпархіальних або ж державних духовних установ – як загальні, так і ті, що мали безпосереднє відношення до Подільської єпархії.

Документи офіційної частини часопису можуть слугувати, в основному, для відтворення загального історичного фону, на якому

відбувалися складні процеси в духовно-релігійному житті краю. Разом з тим, вони віддзеркалюють методи впровадження великодержавної політики царизму в церковній сфері суспільного життя на регіональному рівні.

Значний інтерес має неофіційний відділ або додаток до ПЕВ. Чільне місце у ньому займають історико-краєзнавчі праці, розвідки з етнографії, археології, іконографії, книгознавства, описи церковних старожитностей. Минуле краю оживає в життєписах отців православної церкви, в дослідженнях з історії освіти на Поділлі, в розповідях про діяльність православних братств тощо. В статтях богословського та морально-релігійного змісту інформації було обмаль і подавали її так, щоб у читачів не виникало зайвих питань. Все прочитане слід було сприймати на віру і не заглиблюватись в суть фактів та явищ. Однак і тут міститься важлива інформація. Зокрема, щорічні привітальні «Слова» редакції з нагоди початку Нового року містили узагальнюючі огляди життя єпархії за попередній період, порушували проблеми, які потребували якнайшвидшого розв'язання.

За весь період виходу «ПЕВ» (1862-1905 рр.) на їхніх сторінках нагромадилася різноманітна інформація. Не зважаючи на імперський ідеологічний наліт, деякі неточності, іноді і спотворення фактів, матеріали «ПЕВ» подають досить широку картину духовно-релігійного життя регіону. Ясна річ, що у міру можливого – адже видання «ПЕВ» перебувало під цензурним наглядом – події та процеси, які висвітлювалися мали об'єктивне забарвлення, хоч іноді й надто емоційне. Проте це не становить великої загрози. Крім того, справжній історик і «між рядками» матиме можливість знайти потрібну йому інформацію про суспільно-політичне й духовне життя Подільської губернії у досліджуваній ним період.

Таким чином, по темі дослідження наявний широкий комплекс літератури та джерел різного інформаційного забарвлення та діапазону. Ступінь збереженості архівних документів по конфесійній політиці держави по відношенню до уніатів та католиків Правобережної України є досить високою, що дозволяє вирішувати вказані завдання дослідження. Разом із

тим, існує певний дисбаланс у численності документів, які стосуються різних конфесій.

Таким чином, при здійсненні джерелознавчого аналізу необхідний комплексний та системний підхід, який дозволить виявити різні грані та ступені досліджуваної проблеми.

Структура та зміст магістерської роботи визначені метою та завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури.

РОЗДІЛ 1

ЕТНОКОНФЕСІЙНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ XVIII – НА ПОЧАТКУ XIX СТ.

Напередодні включення Правобережної України до складу Російської імперії наприкінці XVIII ст. регіон був частиною Речі Посполитої, що помітно вплинуло на церковно-релігійне життя краю, як наслідок такого перебування. Греко-католицька церква у той історичний період була в певній опозиції до влади, коли ж католицька – займала на Правобережжі домінуюче становище і могла розраховувати на постійну підтримку польської влади. Проте, після інкорпорації цих земель Російською імперією в регіоні змінились релігійні пріоритети.

На початку процесу приєднання регіону до складу Росії, щоб заручитися підтримкою польської знаті, російська влада підтвердила їх «стародавні права, свободи та привілеї», а також можливість католицького віросповідання [65, с. 30-42]. Однак місцеві чиновники розуміли, що католицизм як і раніше є важливим об'єднуючим фактором опозиційного руху польської аристократії. Після придушення повстання Т. Костюшка, підтриманого католицьким духовенством, російський уряд намагався послабити ідейний та економічний вплив католицької церкви та польської аристократії на суспільне та політичне життя регіону. Хоча в цей період не було масштабних нападів на католицьку церкву, деякі священники були заарештовані та депортовані, а деякі католицькі монастирі були закриті. Російський уряд все ще сподівався на співпрацю з польською аристократією і не наважувався відкрито протистояти католицькій церкві.

Однак незабаром перед колоніальним урядом постало завдання об'єднати регіон з імперією не тільки територіально, але й ідеологічно. Основною перешкодою для досягнення цієї мети є те, що російська імперська система вважала, що греко-католицька церква є «центром соціальної, політичної та релігійної нестабільності у південно-західному регіоні» [58, с. 38]; є прямим суперником Російської православної церкви в боротьбі за

населення краю. З цих причин Катерина II зазначала, що ліквідація унії «послужить надійним засобом для утвердження тамошнього люду в однодумстві та спокої» [50, с. 54].

Правобережна Україна, яку було приєднано до Російської імперії внаслідок поділів Речі Посполитої, поступово переживала істотні зміни та цілеспрямовану політику нівелювання усього того, що тією чи іншою мірою могло нагадувати про певну своєрідність історичного розвитку України, споконвічність і самобутність її культури, духовності, церковно-релігійної традиції, нарешті, ментальності.

Основи національної політики на інкорпорованих в Російську імперію територіях закладались із урахуванням збереження існуючих в них адміністративних і правових систем, відносин земельної власності, мови та культури [54, с. 62-63]. Але насправді, усе виглядало зовсім інакше. Чисто формально російське законодавство практично не знало правових обмежень за національними ознаками.

Однак, оскільки конфесійна приналежність підданих в імперії в основному співпадала із національною, віросповідне законодавство виконувало певною мірою роль регулятора національного питання, обмежуючи в правах одні нації і народності, і підвищуючи інші. Віросповідна політика самодержавства була похідною від політики національної, будувалась із урахуванням пріоритетів останньої, її спрямованості по відношенню на тому чи іншому відрізку їхнього історичного життя. Національні відносини регулювались посередництвом включення національних релігій в систему загальнодержавного управління, що давало державі можливість здійснення контролю над духовним життям включених до складу імперії народів [33, с. 131].

Важливим напрямком політики уніфікації та русифікації, яку проводила Російська імперія, був наступ на церковне книгодрукування в Україні. Переслідуючи мету скасування прав і вольностей українського книгодрукування, центром якого була Києво-Печерська лавра, російське

самодержавство цілеспрямовано русифікувало й узгоджувало друковані видання згідно із стандартами «купночиния православия в Российской империи».

Національна приналежність представників вищої церковної ієрархії для Імперії також була каменем спотикання, тому русифікація православ'я в Україні була зосереджена також на зміні їхньої національної приналежності. Якщо у XVIII ст. очільниками Київської митрополії були українці, то вже у XIX ст., усі митрополити київські були росіянами. Через політику русифікації Київська митрополія втратила своє першопочаткове значення українського національного центру. Київські митрополити змушені були виконувати синодальні інструкції про вилучення з церковного користування книг українського друку, заборону будівництва церков в українських стильових традиціях, недопущення у проповідницькій практиці «малоросского наречия», вилучення оригінальних ікон українських майстрів тощо.

У логічному зв'язку з такою політикою самодержавного православ'я на всіх шаблях церковно-релігійного життя запроваджувалося «купночине», тобто приведення богослужбової практики до єдиного чину, в основі якого був візантійсько-московський взірець. Саме в цьому полягала архієрейська служба поставлених Синодом київських митрополитів, головним завданням яких було впровадження «купночиния» і ліквідація особливостей церковно-парафіяльного та єпархіального життя церкви у Південно-Західному краї.

Практично «купночине» знайшло чи не найпомітніше відображення в церковній проповіді, яка заздалегідь готувалася й розсилалася по всіх парафіях. У ній вміщувався весь набір казенного православного «благовещания»: розпорядження губернської влади, царські укази, настанови Синоду, які зводилися до проповіді соціальної покори. Церковні кафедри перетворювалися на своєрідні «присутственные места», де оголошувалися накази світських і церковних властей.

Анексія литовсько-руської частини земель Речі Посполитої поставила Російську імперію перед численними проблемами, пов'язаними із завданням інтеграції цього регіону. Незважаючи на те, що аж до 1831 року створені на цих землях губернії іменувались «польськими», а Олександр I неодноразово обіцяв возз'єднати ці землі з Царством Польським, ці наміри так і не були здійснені. Бажання імператора були багато в чому продиктовані почуттям ніяковості, яке йому внушала політика Катерини II. Правління Олександра I, який перебував, з одного боку, під впливом князя А. Чарторийського, а з іншого – Н. М. Карамзіна, характеризувалося коливаннями в рішенні польського питання. Лише після Листопадового повстання, вже в епоху Миколи I, був обраний інший з цих способів утвердження імперської влади в цьому регіоні.

Польське суспільство характеризувалося особливою кількістю шляхтичів. Після переходу Правобережжя під владу Російської імперії ця особливість все ще продовжувала існувати. Через їх кількість (приблизно 135 тис. осіб на рубежі XVIII-XIX ст.) місцеві польські магнати та шляхта складала більше третини всього російської дворянства. Тому кожна спроба Санкт-Петербурга певним чином атакувати права та привілеї поміщиків означала підірвати основну соціальну підтримку кріпосницького режиму. Імператорському уряду довелося піти на компроміс, мовчки погодившись на адміністративний та військовий контроль на Правобережжі крізь призму домінування польської аристократії у соціальному та культурному плані. Ця територія до повстання 1830-1831 років була зоною польського політичного та культурного впливу.

Польський елемент був домінуючим у регіоні і становив значну меншість (приблизно 5%) місцевого населення. Правобережжя успадкувало велику кількість польських чи ополячених аристократів у Речі Посполитій, що становило 7,8% від усього населення. Через перенаселеність місцеві дворяни становили 3/8 від загальної кількості дворянства у Російській

імперії [44, с. 162-165]. Більшість населення Правобережжя – 88% у 1795 році – українці [43, с. 32].

Під час війн другої половини XVII – початку XVIII століття число місцевої козацької еліти скоротилося або переїхало на Лівобережжя та Слобожанщину. Решта зберегли свій соціальний статус за рахунок переходу до католицизму та полонізації. Нижні стани козаків та селяни-переселенці стали кріпаками. Тому українське суспільство на Правобережжі майже повністю складалося з одного класу – селянства. На початку XIX ст. останніх було приблизно 3 мільйони, а польських селян – 579 тисяч. Після придушення польського повстання 1830-1831 рр. росіяни заповнили собою Правобережжя. Це допомогло зміцнити сильну присутність Росії в цьому важливому стратегічному регіоні. Основні категорії населення Російської імперії – професори та студенти, солдати, духовенство, купці та ремісники. Русифікація Правобережжя після 1830 р. відбувалася дуже швидко. До середини XIX ст. Правобережжя стало регіоном, де поляки, росіяни та українці змагалися між собою за вплив [83, с. 40-41].

Наше дослідження присвячене аж ніяк не передбачуваній гармонії співіснування різних груп всередині багатонаціональної імперії, але труднощів «поглинання». У наше завдання входило показати неефективність все більш наполегливих спроб державного апарату асимілювати чужі для російської традиції стани. Йдеться про шляхту, представлену, з одного боку, елітою, яка отримала дворянське звання по праву народження і майновий стан, а з іншого боку, про численну, яка не піддається чіткому визначенню, групу вільних людей, що примикали до цієї еліти. Питання про шляхту ставилося на всіх рівнях російської влади, починаючи з імператора, його міністрів, різних комітетів і закінчуючи губернаторами і ревізорами; його вивчення дозволяє також краще зрозуміти і систему функціонування власне державної машини.

У центрі нашої уваги перебуває Правобережна Україна, де на авансцені боротьби опинились польська шляхта і російське дворянство, а за кулісами

приховувався пригнічений український (руський) люд, який не вирізнявся активністю, проте між іншим іноді справу доводили до бунтів та повстань [21, с. 295-296].

Наприкінці XVIII – початку XIX ст. царизмом було видано низку спеціальних нормативних актів для стимулювання об'єднання уніатів із православною церквою. Зокрема, у квітні 1793 р. Було видано указ про створення на Правобережжі православної єпархії на чолі з В. Садковським. Наступного року Катерина II підписала указ, який проголосив православ'я фактично державною релігією південно-західних регіонів і заборонив католикам та греко-католикам перешкоджати тим, хто бажає прийняти православ'я. У секретному рескрипті це розцінюється як кримінальний злочин [71, с. 168 – 169]. Архієпископ В. Садковський також отримав вказівки, як посилити навернення людей до православної церкви. У травні 1794 р. він закликав греко-католиків, які проживали в Мінській, Брацлавській та Ізяславській губерніях «повернутися до істинної їх матері – церкви благочестивої» [47, с. 358-359]. У червні 1794 р. Архієпископ Віктор розповсюдив серед православних священників директиву, видану Синодом, яка визначала спосіб співпраці з уніатами. Зокрема, ті, хто бажає приєднатися до православної церкви, повинні подати письмовий запит. Згідно з традицією православної церкви, використання уніатських культових споруд дозволяється лише після оновлення внутрішнього оздоблення [67, с. 99-100].

Ще у маніфесті про приєднання Південно-Західного краю до Російської імперії після другого поділу Речі Посполитої Катерина II пояснила, що кінцеву мету всіх її дій по відношенню до цього краю складає «избавление земли и градов некогда России принадлежавших, единоплеменниками населенных и созданных и единую веру с нами исповедующих, от соблазна и унижения, им угрожающих» [60, с. 208]. В такому ж дусі було складено й рескрипт, у відповідь на представлення преосвященного Віктора, від 22 квітня 1794 року на ім'я генерал-губернатора Тутолміна, із додатком окружної грамоти від особи преосвященного Віктора, який запрошував

уніатів до прийняття православ'я. В цьому рескрипті говориться позитивно про викорінення унії, було оголошено, що возз'єднання є дуже надійним засобом до утвердження народу в єдності та спокої, що протидія возз'єднанню зі сторони латинян і уніатів буде прийнято за кримінальний злочин, що підлягає суду і веде за собою секвестрування майна.

Не дивлячись на рескрипти Катерини II, поляки та уніатські духовні особи старались всіма доступними заходами затримати перехід народу до православ'я. Поміщики поляки та залежні від них уніати, то жалувались на наче неправильні заняття небагатьма приєднаними до православ'я приходських храмів, між тим як в середовищі селян ще є багато уніатів, то прямо не віддавали селянам храмів на тій підставі, що вони побудовані ними самими за їх рахунок, то нарешті вони їм погрожували різними проявами насилля, щоб затримати селян від згоди на возз'єднання із православ'ям. Не говорячи вже про чимало образ, дрібних принижень, якими поміщики могли завжди переслідувати своїх православних селян та їх священника, вони, вважаючи себе повновладними власниками землі, яка числилась за ними, в тому числі і церковної, в пориві злості і нетерпимості до священника за його прагнення перейти до православ'я, віднімали у нього весь церковний земельний наділ або ж його частину і деякі угіддя. На Брацлавщині та Поділлі так чинили, наприклад, такі поміщики, як Терлецький, Тржетецький, Липинський, княгиня Четвертинська та ін. [60, с. 208].

Поміщикам допомагало іноді в їх піклуванні про підтримку існування унії і біле уніатське духовенство. Це були переважно священники, поставлені їхніми патронами-католиками, вдячні своїм патронам за вчинені по відношенню до них благодіяння і дарування священницьких місць. Деякі із поміщиків утримували у себе уніатських священників та католицьких ксьондзів, які здійснювали в уніатському храмі богослужіння із цілком відкритим наміром розбещувати новопрієднаних. Зухвалість польських поміщиків і ксьондзів іноді доходила до того, що вони наvertsали в

католицизм не лише уніатів, але і возз'єднаних із православною церквою священників.

Пізніше Синод затвердив наказ про направлення «людей духовного звання, здатних до навчання і навернення уніатів до православ'я», з інших єпархій на Правобережну Україну. Катерина II виділила на це значні кошти. Більшість запрошених священників – росіяни. Це, зокрема, показують розрахунки А. Опрі, що 14 із 16 православних єпископів, призначених Синодом єпископів на Поділля між 1795-1900 роками, були росіянами, і лише 2 – вихідці зі східних губерній України [58, с. 39]. Священик, який прибув на правобережну територію України, не розумів особливостей регіону і не позиціонував себе у стані своїх етнічних переконань. Однак незабаром вони стали активними лідерами правобережної політики русифікації України.

Робота, проведена владою, дала результати. За даними архієпископа В. Садковського, лише за період з серпня по жовтень 1794 р. 333 093 уніати та 721 парафія та 463 священники стали членами православної церкви [47, с. 358-359].

У 1795 році відбувся черговий наступ на уніатську церкву, проте тепер основна мета була зовсім іншою: підірвати її економічні та організаційні інститути. Уже 6 вересня 1795 року було видано указ, згідно із яким на Правобережжі ліквідували митрополичу уніатську кафедру, усі єпископи були заарештовані, а їхні землі секвестровано. Ті уніати, які відмовлялись від переходу до православ'я, починали підпорядковуватись білоруському уніатському архієпископу.

Катерина II у вересні 1795 року видала розпорядження, згідно із яким закриттю підлягали уніатські монастирі, діяльність яких не приносила суспільної користі, тобто не утримували школи чи богадільні. Ці поступові кроки Російської імперії на приєднаних землях поклали початок ліквідації ордену василіан, який був впливовим на цих територіях [50, с. 122-123].

У подальшому ця політика лишень продовжувалась. Її частково пригальмувала лише смерть Катерини II. На престол зійшов Павло I. Його політика по відношенню до Польщі і приєднаних до Росії територій значно відрізнялась від політики його матері. Вступивши на престол, він звільнив більше десяти тисяч поляків, які були заслані за бунти 1794 року, і повернув їм конфісковані у них маєтки. В числі повернутих із заслання було і немало панів-подолян.

Потім у березні 1797 року було кілька указів, одним давалось польському дворянству право вибирати зі свого середовища губернських та повітових маршалків, іншим – вибирати в головних судах генеральних суддів, а в інших – головуючих. Своїм маніфестом Павло I 18 березня 1797 року оголосив проголошення віротерпимості. Для того, щоб уніатська церква могла здійснювати своє управління безпосередньо у 1796 році було утворено Луцьку греко-католицьку єпархію.

Також було дозволено діяльність монастирів ордену василіан, яких на території Поділля було 16 (станом на 1798 р.). Користуючись дозволом, який був отриманий вищезгаданими указами, полякам вдалось досягнути відновлення католицької ієрархії на Поділлі, – саме в 1798 році було відновлено Кам'янецьку католицьку єпархію, до якої приєднано Брацлавщину. Невдовзі імператор дозволив діяльність єзуїтського ордену [50, с. 122-123].

Усе це призвело до того, що уніатська та католицька церкви змогли відновити втрачені позиції на Правобережжі, що цілком закономірно викликало невдоволення Синоду та Російської православної церкви. Керівництво церкви, з огляду на ситуацію, що складалась, звернулось до Павла I із настійливим проханням застосувати проти уніатів та католиків заходи адміністративно-поліцейського характеру. Проте, імператор зауважував, що невдачі православної церкви у південно-західних губерніях імперії – це не наслідок дії уряду, а «недобропорядна поведінка та низький авторитет російського духовенства». Усе це, як вказують на те сучасні

дослідження даного періоду, пояснюються некомпетентністю у справах церкви та релігії [82, с. 79].

Варто зауважити той факт, що не дивлячись на лояльне ставлення влади до «недержавних конфесій», імператор вважав, що «церква – установа політична», а він – «глава церкви» [70, с. 312]. Із огляду на це, імператор здійснив низку заходів, які спрямовані на зміцнення православ'я, активізації церкви як інституту ідеології царизму. Відповідно до маніфесту від 29 січня 1797 року священники в межах своїх парафій були зобов'язані «застерігати своїх парафіян від брехливих і шкідливих заяв й утверджувати їх у доброзичливості та покорі панам своїм» [70, с. 310].

Взявши до уваги розпорядження від 1 травня 1797 року, яке було адресоване для вищого керівництва Російської православної церкви, якому було «предписано» суворо дотримуватись маніфесту, щоб проповіді священників не допускали «народних хвилювань». Також було обіцяно певне заохочення для тих, хто «... селян приведе у покірність владі» та санкції для тих священників, які у той чи інший спосіб виражали обурення щодо влади [70, с. 311]. Пастирі швидко зрозуміли мету своєї діяльності на місцях: укріплення позицій самодержавства й негайна русифікація населення.

Перш за все, католицьке духовенство відновлювало деякі монастирі, які ліквідовано указом Катерини II, і будувало нові. Під час нетривалого правління Павла I, який дав можливість католицизму відновити свої позиції, адже у ньому він бачив оплот супроти вільнодумства і невірства, які розвивались на Заході, було побудовано і відновлено діяльність на Поділлі до семи монастирів, монахи яких почали займатись пропагандою католицизму в середовищі православного населення краю [7, с. 950].

На допомогу духовенству виступили поміщики-католики. Вони, як виявилось, під владою монархії могли зробити для ополячення і окатоличення православного народу набагато більше, ніж, коли-небудь раніше в період перебування регіону під владою Речі Посполитої. Таке явище пояснюється наступною обставиною. У Речі Посполитій простий народ хоч і

перебував у кріпосній залежності від панів але ця залежність, принаймні в досліджуваному нами регіоні, була не особливо сильною, так як селяни, доведені до крайнощів, повставали на захист своїх прав. При пануючих в Речі Посполитій негараздах, такі повстання у переважній більшості досягали своєї мети: пани повинні були, через відсутність підтримки уряду, йти на поступки вимогам своїх холопів, особливо у питаннях релігійних.

Зовсім іншим чином справи пішли у возз'єднаних регіонах під російським управлінням з часів імператора Павла I. Із його сходженням на престол, пішли чутки в народ, що настало звільнення від кріпосної залежності. Ці чутки були причиною того, що у багатьох селах і помістях селяни виходили зі служби поміщикам і навіть побивали своїх власників. Ці бунти викликали Височайший указ, у якому було сказано, що селяни перебувають у повній покорі своїм поміщикам, у випадку ж непокори – було вказано, що поміщик може використовувати військову силу для втихомирення селян. Разом із тим, священики повинні впливати на народ із цими думками у своїх проповідях [13, с.431-432].

Селян почали пригнічувати, вимагаючи зрадити православ'ю і поверненню в унію чи переходу в католицтво, обіцяючи за цієї умови будь-які пільги та звільнення від повинностей. Доведені до крайнощів і не знаходячи підтримки, чимало селян дійсно починали переходити в католицтво. На слова своїх православних священиків вони мало звертали уваги, так як католики постарались поставити православних священиків у найневигодніше відношення до народу, постарались, щоб у них виникла недовіра до своїх прямих керівників. Такий стан речей супроводжував увесь час правління Павла I.

Правда, 18 березня 1798 року, було видано Височайший маніфест, яким заборонялось католицькому та уніатському духовенству і поміщикам-полякам заманювати православний народ в унію і католицизм порадами, переконаннями і погрозами, а також здійснювати втручання в правилах і священнодійствах православних у вівтарях і ображати священно-церковно-

служителів. Але ці вимоги уряду були цілком паралізованими вищезазначеними указами 27 березня 1798 р.

Після приходу до влади Олександра I імперська релігійна політика залишалась незмінною. Уже в цей момент уніати на Правобережжі мали 1476 храмів, 47 монастирів та майже 1,5 млн. віруючих [58, с. 42]. В час правління Олександра I полонізація Правобережжя не зменшилась. У цей час виступив на авансцену новий фактор – численні школи, в яких молоде покоління виховувалось у польсько-шляхетському дусі, у ненависті до всього російського, православного.

Піклувальник Віленського навчального округу князь Адам Чарторийський, поляк, користуючись своєю близькістю до імператора Олександра I, не соромлячись вимагав, щоб всі школи його округу, до якого належало і Поділля, прагнули до ополячення російського населення і до утвердження польської народності. Поруч із цим не припиняли своєї діяльності католицьке духовенство, уніати і католики-поміщики. Перші продовжували будувати костели, яких під час правління Олександра I було побудовано до 20 [60, с. 223], і вести дієву пропаганду, останні підтримували цю пропаганду утисками «бунтівних схизматиків».

Що стосується Російської православної церкви, то монарх продовжив тенденцію активного втручання у внутрішні справи церкви й поруч із цим не відкидав прагнення «перетворення церковної організації в різновид державного апарату». Лідером нової політики у церковно-релігійному житті імперії став князь О. Голіцин, який впродовж своєї кар'єри займав посаду обер-прокурора Синоду, був керівником Головного управління духовних справ й міністром духовних справ та народної освіти [70, с. 318-320].

Головне управління духовних справ у 1811 році отримало статус міністерства, а вже жовтні 1817 року було створено Міністерство духовних справ та народної освіти [62, с. 19, 24], яке складалось із двох департаментів. Департамент духовних справ, який завідував релігійними питаннями, у своєму складі мав наступні відділення: 1) у справах православних; 2) у

справах римо-католиків, греко-католиків та вірмен; 3) у справах протестантів; 4) у справах нехристиян. Головною метою діяльності міністерства було завдання, щоб «християнське благочестя... стало основою істинної освіти» [70, с. 320].

Біблійне товариство, очолюване обер-прокурором О. Голіциним, було утворене у грудні 1812 р. й ставило перед собою ту ж мету. Усі члени товариства основним завданням вважали намір донести до кожного народу імперії Святе Письмо. Тому для виконання цього завдання товариство виконало 129 видань тексту Біблії на 29 мовах народів, які входили до складу Російської імперії. Станом на 1826 рік діяльність товариства була зосереджена у 57 відділеннях, навіть на Правобережній Україні [62, с. 24]. Діяльність Біблійного товариства піддавалась шаленій критиці в середовищі вищого керівництва Російської православної церкви, адже для них це було «дивним нововведенням», а переклад Біблії російською та іншими мовами – шкідливе «вільнодумство».

Прихід до влади Миколи I (1825 – 1855 рр.) був ознаменований відмовою від конфесійної толерантності, яку проповідував Олександр I й знову було проголошено «примат православ'я» [80, с. 309]. В основі релігійної політики імперії знову була покладена ідея підтримки православ'я, яке з цього часу проголошувалось «панівною й найпершою» в Росії вірою.

Дії імператора поєднували надання постійної допомоги та матеріальної підтримки православній церкві, а також жорсткі заходи, вжиті для відновлення її адміністративного порядку. Це призвело до того, що православна церква стала більш підпорядкованою світській владі. Микола I особисто організовував православне духовенство, визначав його матеріальне становище та реформував систему управління церквою [62, с. 42]. Водночас імператор активізував боротьбу з «неортодоксальними церквами та містикією». Першою жертвою нової церковно-релігійної політики російського самодержавного устрою стало Біблійне товариство, яке було ліквідоване імператорським указом 1826 року. Усі його повноваження і

майно передавалися Синоду [70, с. 325]. Почався наступ на католицьку та уніатську церкви [80, с. 309].

Наступним кроком царської системи на шляху ліквідації греко-католицької церкви було створення спеціального Таємного комітету для розгляду греко-католицьких справ. До нього належали: митрополит Філарет, князь П. Мещерський, який був обер-прокурором Синоду, князь О. Голіцин, князь В. Кочубей, що обіймав посаду голови Державної ради та Комітету міністрів. Основним завданням комітету була уніфікація літургійного та обрядового примирення між греко-католиками та православними. Для досягнення цієї мети Москва опублікувала спеціальний Катехізіс, нові молитовники та низку інших релігійних творів [81, с. 147].

Цілком осмислене використання російським урядом українців для власної мети стало одним із багатьох проявів нової політики в Російській імперії. Є і залишається безсумнівним фактом, що до польського повстання 1830-1831 рр. імперський уряд не надавав широкого значення національному питанню в державі. Адже від початку XVIII ст. й практично до кінця 1820-х рр. політика Російської імперії в цій царині базувалась на традиційному визначенні підданства: від підвладного вимагали лише виконувати свої обов'язки та проявляти відданість імператору. При цьому релігійні переконання чи національність до уваги не брались.

Польське повстання 1830-1831 рр. (за офіційними даними щодо Правобережної України, у подіях брали участь 64 католицькі та 31 греко-католицький священники [57, с. 480] й також понад 50 монастирів католиків й уніатів) стало новим поштовхом для посилення боротьби проти уніатів та католицької церкви [81, с. 121]. Польське повстання 1830 року дозволило уряду висловити прихильність будь-якій історичній праці, яка могла б «підкорити» та «відвоювати» територію Південно-Західної Русі, тим самим звільнивши її від влади минулої польської історії та безпосереднього впливу Польщі. У цьому сенсі українці розглядаються як очевидні союзники, і уряд починає фінансувати багато наукових, освітніх, громадських та видавничих

установ, у тому числі спрямованих на популяризацію місцевих культурних традицій, старожитностей, вивчення історії регіону та загалом розкриття російського вигляду краю та історичних прав на нього російської історії [16, с. 218].

Повстання поляків проти російського уряду, яке переслідувало мету відновлення Польщі в межах 1772 року, звичайно мали протилежні по відношенню до мети наслідки. Щоразу, коли виникало польське повстання, російський уряд дедалі більше переконувався в тому, що претензії польської шляхти на політичну самостійність і на повне панування в регіонах, які відійшли до Росії – йдуть в розріз із почуттями і прагненнями простого народу, який залишався вірним Росії, і тому щоразу старався, за можливості, обмежити права і переваги католиків і покращити становище населення у спосіб поліпшення економічного та релігійно-морального становища.

Вдосконалення державного апарату і правової системи, спрямоване на укріплення російського панування в Королівстві Польському і на консервацію його соціально-економічних основ, підґрунтя якого складала система шляхетського землеволодіння і феодалної залежності селянства, яке було юридично, і фактично лишень неповноправним тримачем своїх наділів, було доволі тісно пов'язано із церковною політикою в Королівстві царської влади. Цей зв'язок був також обумовлений ще й тим, що офіційне православ'я і церква як його інститут були оголошені в правління Миколи I першою із трьох основ доктрини офіційної народності, яка слугувала ідеологічним обґрунтуванням збереження в імперії соціально-політичної системи кріпацтва і самодержавства.

Разом з тим церковна політика в імперії в цілому і її польський варіант суттєво відрізнялись одне від одного. На відміну від Росії, де церква із часів Петра I стала складовою частиною державного апарату, католицька церква в Польщі була відділена від держави, хоча, відповідно до Органічного статуту, і перебувала під її переважним покровительством. Вона залишалась найбільш могутньою становою і політичною корпорацією, яка користувалась

підтримкою Святого престолу. Разом із тим адміністрації Паскевича І.Ф. доводилось зводити рахунки із тим, що католицизм володів душами переважної більшості населення і що католицьке духовенство було налаштовано до влади опозиційно. Останнє неодноразово підкреслював намісник, особливо тоді, коли писав імператору, що закордонні емігрантські центри розраховують заохотити на свою сторону селянство за допомогою католицьких ксьондзів.

Із перших кроків адміністрації Паскевича після відновлення в 1831 р. владою було взято курс на співпрацю із польським єпископатом. Протягом всього попереднього століття імперська влада в своїй польській політиці незмінно виходила із негативного відношення до себе із боку польської католицької церкви, яке мало глибоке історичне і політичне коріння.

Однак у Петербурзі незмінно рахувались із тим, що польський єпископат, виходячи із стратегічних церковних інтересів і особистих матеріальних і кар'єрних прагнень прелатів, будуть слугувати опорою імперській політиці в Польщі, займаючи сильнішу сторону. Виходячи із цього, імперська влада не застосовувала репресій по відношенню до польських єпископів та інших представників церковних верхів через їх роль у повстанні 1830 р. Більше того, коли через фінансові труднощі 1832 р. Адміністративна рада мала намір зменшити державне утримання єпископів, то Микола І особисто скасував це рішення, компенсуючи уже здійснені вирахування за рахунок засобів, які призначались на імператорські потреби. Хоча єпископи та інші духовні особи були усунуті практично зі всіх вищих урядових посад, ці заходи мали двояке значення і слугували, скоріше, підтримці авторитету верхів католицької церкви в польському суспільстві, створюючи видимість їх відділення від влади. Найбільш «суворим заходом» по відношенню до католицького духовенства могли здаватись ліквідація ордену піарів та їх відлучення від сфери народної освіти. Однак і цьому рішенні визначальну роль зіграв політичний зв'язок ордену із традицією

польської державності і діяльністю монахів по вихованню молоді в цьому дусі.

У виробленні та здійсненні церковної політики імперська адміністрація прагнула вдаватись до заходів, спрямованих на підтримку православ'я. вони були обумовлені, по-перше, необхідністю забезпечення функціонування російського чиновництва, російської армії (та її солдатського наповнення). По-друге, підтримка православ'я була спрямована на взаємодію із православною конфесійною меншістю. І, по-третє, політика на користь православної церкви здійснювалась в межах офіційної політики Петербургу, спрямованої на ліквідацію уніатської церкви в Російській імперії [53, с. 144-151].

Перше польське повстання 1830-1831 рр., яке готувалось впродовж кількох десятиліть, цілком виявилось і спалахнуло при імператорі, який і за відчуттям російського патріотизму і по власному характеру менш за все прагнув допускати будь-які революційні та сепаративні рухи, особливо в межах його власної Російської держави. Це повстання розпочавшись 17 листопада 1830 року у Варшаві і звідси поширилось на все Царство Польське, і потім перейшло на російські регіони, які колись були під владою Польщі, але тут воно знайшло підтримку у порівняно нечисленній польській шляхті.

На Поділлі утворились лишень незначні угруповання повстанців, які не встигли згуртуватись і об'єднатись із керівником бунтівників Дверницьким, який двічі хотів проникнути на Поділля, але був відкинутий російськими військами в Австрію. До груп вступали і вихованці місцевих гімназій і повітових шкіл, як наприклад про це відомо про вихованців Барської базиліанської школи, Вінницької гімназії. У повстанні приймали участь також католицькі монастирі, які слугували сховищем для бунтівників і складами для їхньої зброї, монахи підбурювали народ, оголошували обурливі проповіді, самі вступали у ряди повстанців [60, с. 236].

Коли шайки повсталих були розсіяні і повстання придушене, поміщики почали гнати і переслідувати тих священиків, які викривали їх в безпосередній участі у повстанні і тих, хто давав показання для слідства, які тим чи іншим чином були невігідними для учасників бунтів. Так, в Брацлавському повіті було досить багато священиків, які постраждали від бунтівників: священик Міановський із села Соکیلці, був схоплений і кинутий до погребу, де утримувався три тижні маршалом Жабокрицьким, за те що доносив на бунтівників; священику П'ясецькому із села Рогізни було завдано тих самих знущань, що і Міановському; священика Чернишевича із села Рубани схопили за шию із наміром повісити, били і напівмертвого відпустили [60, с. 238].

Імператор Микола I вжив рішучих заходів для придушення повстання і запобіганню його повторення на майбутнє, а також підняттю російської народності серед населення краю. Так як розслідування довело факт, що католицьке духовенство у повстанні приймало дієву участь, то в 1832 році було оприлюднено розпорядження російського уряду закрити католицькі монастирі у приєднаних від Польщі регіонах, які не відповідали своєму призначенню як через незначну кількість монахів, так і через нестачу коштів для існування.

В силу цього розпорядження, у 1833 році були ліквідовані в Поділлі наступні католицькі монастирі: домініканські в Кам'янці, Смотричі, Шаровці, Летичеві, Вінниці, Барі, Тульчині, Сокольці, Солобківцях і Тиврові; домініканський жіночий в Кам'янці; францисканські в Кам'янці, Барі, Комаргороді і Віньківцях; кармелітський в Купині; тринітарський в Браїлові; бернардинські в Янові, Ярмолинцях, Дунаївцях, Куні і Збрижі. Костели ліквідованих монастирів були переформатовані у приходські, а іноді у православні храми, як наприклад в Віньківцях [60, с. 238].

Не залишені без уваги й навчальні заклади, які закінчила переважна частина бунтівників. Закриті були Віленський університет і Кременецький лицей, а інші навчальні заклади Південно-Західного краю були

підпорядковані Харківському навчальному округу, до утворення Київського. Восени 1831 року у Київській, Волинській та Подільській губерніях було закрито усі існуючі училища та обрано нові місця, де можна заснувати гімназії таким чином, щоб вони відповідали вимогам уряду.

Для збільшення впливу православ'я в регіоні, імператор ще в 1831 році дав київському генерал-губернатору наступне доручення, щоб руїни храмів були приведені у відповідне становище та у місцях, де є селяни православної віри, будувати нові кам'яні храми і приводити до ладу старі. Із 1832 по 1838 рр. на Поділлі закінчено будівництво 41 кам'яного храму і відремонтовано 769, окрім храмів, які перебували на державному утриманні [60, с. 238].

У 1834 році було здійснено досить суворе попередження католицькому духовенству щодо спокушання православних, а православним священикам вказано старатись силою переконання повертати спокушених знову до православ'я. Уже в 1836 році було видано Височайшу вказівку про те, що біле разом із монахами латинське духовенство у західних губерніях, в будинках, храмах і своїх монастирях не мало серед числа прислуг людей православного віросповідання. Усім уніатам, про яких було відомо у західному регіоні, була оголошена Височайша воля про те, що їх бажають бачити возз'єднаними із православною церквою і здійснено відповідне повідомлення. Тих, хто чинив супротив було не багато, практично усі уніати возз'єднались із православною церквою в 1839 році, або ж на початку 1840 року.

У вигляді виключного становища південно-російських селян під важким насиллям польсько-католицьких поміщиків, російський уряд вирішив дещо полегшити участь перших, чому подало привід римо-католицьке духовенство, яке дозволяло собі жорстоке поводження зі своїми селянами і покладання на них виконання непосильних робіт.

У 1839 році київський, подільський і волинський генерал-губернатор доносив міністру внутрішніх справ, що у керованих ним губерніях римо-католицьке духовенство жорстоко поводиться зі своїми селянами і слугами,

караючи їх тілесно і виснажуючи ув'язненням, голодом та іншими покараннями, і що такі приклади жорстокості здійснюють згубний вплив на селян, які приймають ці покарання у вигляді переслідувань за православну віру. Внаслідок цього донесення, римо-католикам було заборонено піддавати селян не лише тілесним, а й будь-яким іншим проявам покарань. З цього часу духовні поміщики старались віддавати свої маєтки в оренду дрібним шляхтичам і євреям, поки нарешті вони не були відібрані на користь держави.

Слідом за обмеженням свавілля римо-католицьких духовних осіб та поміщиків над селянами, за думкою генерал-губернатора, у Південно-Західному регіоні було введено так звані інвентарні правила, якими обмежувались свавілля та гніт поміщиків над селянами, розширювались права останніх і взагалі регулювались селянська праця і взаємовідносини між селянами та поміщиками: селяни зобов'язувались працювати на свого поміщика не більше трьох днів на тиждень.

Водночас польська меншина на Правобережній Україні наприкінці XVIII ст. рішуче виступала проти російської диктатури, вона була прихильницею польського національно-визвольного руху, сподівалася відновити незалежну федерацію в межах 1772 року. Очевидно, що перспектива встановлення польської державної влади на Правобережній Україні була не лише неприйнятною, а й відверто протистояла українській нації, оскільки вона замінила одного гнобителя в особі Російської імперії іншим – Польщею. Тому всі місцеві польські виступи на підтримку польського повстання у 1831 році були приречені на провал і ускладнили їхнє становище, зрештою змусивши багатьох із них поступово відмовитися від польських ідей і розділити свою долю з українським народом.

Польське повстання 1830-1831 рр. на прикладі шляхетського польського стану показало, що існуюча модель підданства уже застаріла й за своїм змістом є ненадійною. Ще у період правління Олександра I почали проявлятися певні тенденції, які пов'язані із заміщенням іноземців на

російських дворян в оточенні імператора. Проте, уже безпосередньо ці тенденції посилились і стали одним із багатьох наслідків повстання за часів Миколи I. Головним ідеологом нової політики став міністр народної освіти граф Сергій Уваров. Ним було запропоновано три принципи, три стовпи, на яких повинна ґрунтуватись російська державність: «самодержавство, православ'я та народність». Головним інструментом досягнення другого принципу мала стати Російська православна церква та релігійна політика. Уваров вважав, що дану проблему можна вирішити простим, але надто дієвим чином – русифікацією другої половини [83, с.70].

Після повстання 1830-1831 рр. для реалізації загальнодержавних заходів по відношенню до західних губерній із метою уніфікації цих земель із внутрішніми губерніями Російської імперії 16 вересня 1831 року в Петербурзі було створено Комітет західних губерній. Варто сказати, що до західних губерній чи «Західного краю» належали Віленська, Гродненська, Мінська, Могилевська, Вітебська, Подільська, Волинська, Київська губернії та Білостоцька область. До компетенцій цього Комітету відносилось вирішення станових, законодавчих, освітніх, а також релігійних питань.

У 30-40-х рр. XIX ст., як було зазначено вище, державною ідеологією стає теорія «офіційної народності», в основі якої лежала тріада «Православ'я. Самодержавство. Народність». Саме тоді російською владою здійснюється «удар» на зміцнення позицій православ'я, особливо у західних губерніях, де воно до 1839 р. не було релігією основної маси місцевих жителів. виправити категоричне становище уряд намагався шляхом ослаблення позицій католицького костелу та збільшення кількості православного населення в результаті злиття уніатської та православної церкви.

Безпосереднім приводом для наступу на католицьку церкву став факт участі частини її духовенства у повстанні 1830-1831 рр. На території Білорусії і Литви чисельність католицького духовенства, що приймало участь у подіях 1830-1831 рр., досягала 4,5% від їх загальної кількості [24, с. 127.], а на Правобережній Україні – 1,2% [32, с. 162-163]. У той же час більшість із

представників римо-католицького духовенства не прийняли участі у повстанні або ж надали йому пасивну підтримку. Вони не бажали приймати участь у кровопролитті за моральними переконаннями, а також боялись втратити впливове становище у суспільстві і дати зайвий привід російській владі вдатись до репресивних заходів, спрямованих проти них. Безсумнівно, головною проблемою для вищого католицького кліру було піклування про збереження земельних наділів із кріпосними селянами, які там перебували.

Однак участь навіть частини католицького духовенства (в основному нижчих і середніх станів) у шляхетському повстанні посилювало підозрілість російського уряду, який почав дивитись на ксьондзів-католиків як на рушійну силу бунтівного польського націоналізму. Тому влада почала проводити політику, спрямовану на позбавлення католицької церкви лідерського становища. Уже 19 липня 1832 р. було видано указ «Про ліквідацію деяких римо-католицьких монастирів» [66, т. VII, №5506]. Офіційною причиною закриття монастирів оголошувалась відсутність встановленого канонічними правилами кількості монахів. Взагалі по всіх західних губерніях згідно із указом було ліквідовано 191 католицький монастир із 304 [36, с. 112]. Матеріальний ефект від цієї реформи був вражаючим: держава отримала 13 098 кріпосних і 232 623 рублі сріблом [52, с. 170]. Заходи влади по скороченню кількості монастирів та костелів католицької церкви продовжувалась і в 40-50-х рр. XIX ст. Ліквідовані духовні інститути передавались у переважній більшості у православне або військове відомство.

Варто зауважити той факт, що Комітет західних губерній досить обережно підходив до питань перетворення католицьких костелів у православні храми. Якщо в католицьких монастирях члени Комітету бачили «дух релігійного и сопряжённого с оным политического фанатизма, отчуждаемого поляков от русского» [52, с. 165], і були готовими ліквідувати більшість із них, то костели вони вважали духовними і просвітницькими центрами для численного католицького населення західних губерній.

У 1833 р. на одному із засідань Комітету розглядалась справа про перетворення в православний храм костелу в маєтку Гранов, який був конфіскований у А. Чарторийського. Члени комітету підійшли до вирішення цієї проблеми досить відповідально. Було проведено статистичне дослідження по віросповіданню жителів маєтку. Виявилось, що в даному приході число католиків удвічі перевищує кількість тих, хто сповідує православ'я (2500 католиків і 1286 православних). Враховуючи цей факт, Комітет дійшов до висновку, що така значна кількість людей не може залишитися без костелу, тому проект про перетворення Грановського костелу у храм було відкинуто [52, с. 168].

Російський уряд з метою забезпечення громадянського спокою вимагав від католицького духовенства, яке призначалось настоятелями храмів і монастирів, а також членами консисторії в якості депутатів, присяги на вірність [66, т. VII, №5319]. Згідно із рішенням Комітету західних губерній католицькі єпархіальні начальники повинні були щороку надавати місцевим громадським губернаторам списки всіх духовних осіб їх відомства, а також давати свідчення про всіх прийнятих кліриках у духовні семінарії [66, т. VII, №5773]. У 1831, 1832 і 1835 рр. католицькому духовенству заборонялось переїжджати з місця на місце без дозволу свого керівництва. З 1835-1836 рр. влада заборонила службовим особами костелів публічно оголошувати проповідь польською мовою без попередньої цензури, а в навчальних закладах католицькому духовенству не дозволяли викладати закон Божий уніатам.

В цілому, російський уряд будь-яким чином намагався підтримати державну релігію на території західних губерній, перш за все, шляхом будівництва нових храмів. У 1831 р. на засіданні Комітету розглядалась доповідь О. М. Голіцина про роль православ'я в західних губерніях. Згідно із твердженнями доповідача, храми у західній частині імперії являють собою одні розвалини дерев'яних будівель, а православне духовенство перебуває у величезній бідності і залежить від власників поселень, якими були католики

[70, с. 337]. Перший та основний спосіб підняти престиж православ'я, як вважали члени Комітету західних губерній, полягав у поширенні будівництва хороших православних храмів, бо простий народ дуже захоплюється зовнішнім виглядом. Комітет постановив, що слід всюди будувати православні храми, як на державних землях, так і в приватних володіннях. Фінансування будівництва подібних культових споруд на державних землях брала на себе держава, а в приватних маєтках їх зведення цілком та повністю було покладено на зобов'язання місцевих поміщиків. Єдиним засобом до будівництва таких храмів у приватних володіннях була лиш сила переконання.

Однак місцеві дворяни, які у переважній більшості були католиками, не хотіли витратити гроші на заснування чужих для них православних храмів, а сила переконання на них не діяла жодним чином.

Указ імператора від 19 листопада 1832 р. про зобов'язання власників будувати і ремонтувати як уніатські, так і православні храми викликав у них невдоволення. Чимало католицьких поміщиків вважали ці розпорядження губернського керівництва як дії, що недозволені законом. З огляду на обставини, що склались, поміщиків просили, якщо не будувати, то хоча б реконструювати уніатські храми і надавати їм першопочаткового вигляду як ззовні, так і всередині. Уніатський священник Плакид Яновський зауважував, що уніатські храми зберігали виключно назву греко-уніатських, навіть оздобленням вони були пристосованими до римо-католицьких храмів [70, с. 459].

Будівництво православних храмів на державних землях відбувалось дещо динамічніше. Ще в 1833 р. імператор дав розпорядження щодо їх зведення в межах Київської, Волинської, Подільської та Мінської губерній, для чого виділялась сума по 150 тис. рублів на рік. Будівництво тривало 12-20 років, а в рік планувалось будувати по 2 храми. Першочергово Священний Синод визнавав необхідним побудувати 8 храмів у Подільській губернії, 3 – в Київській, 8 – у Волинській і 2 – в Мінській [66, т. XII, №11019].

Комітет західних губерній не займався лишень проектом по ліквідації уніатства, оскільки в 1835 р. було створено Секретний комітет для розгляду заходів у справах уніатів. Однак через проблему переходу уніатів у православ'я Комітет дотримувався тієї думки, що здійснювати таку реформу варто поступово, здійснивши відповідну підготовку.

Російський уряд у вирішенні релігійних питань стояв на позиціях укріплення офіційної державної релігії (православ'я) в Білорусії, Литві та Правобережній Україні. У зв'язку із цим було розроблено програму будівництва нових храмів із залученням як державних, так і приватних капіталів. Однак будівництво йшло дуже повільно, оскільки місцеві дворяни у переважній більшості були католиками і не були зацікавлені у будівництві православних храмів.

Комітет західних губерній проявляв віротерпимість до католицької церкви і не був прихильником радикального скорочення костелів, оскільки значна кількість населення сповідувала католицизм. В цілому, самодержавство по відношенню, як до православної, так і до католицької церков вдавалось до заходів, спрямованих на секуляризацію церковних земель із метою підкорення церкви державній владі.

Разом з офіційними релігіями протягом ХІХ ст. на Правобережжі діяли старообрядці. Реформи патріарха Никона передбачали «виправлення книжок для богослужінь та церковних обрядів», що призвело до розколу Російської православної церкви на дві групи: старообрядників і тих, хто дотримувався нового обряду. Представники перших «виходять з пануючої церкви і автоматично втрачають частину своїх громадянських прав», і зазнають тиску з боку карних органів держави. Переслідування старообрядців призвели до їх широкомасштабної еміграції з території Російської держави. Одним із напрямків колоніальних мандрів старообрядців у другій половині ХVІІІ ст. стала Правобережна Україна, особливо Поділля, в меншій мірі – Волинь. Внаслідок ліберального ставлення польської влади у 70-х роках ХVІІІ ст. вони оселилися на Київщині, при цьому їм було гарантовано свободу

віросповідання, що було головним орієнтиром у їхньому житті. У своїй більшості старообрядці були переселенцями із центральних регіонів Російської імперії.

За релігійними переконаннями старообрядці, що проживали на Правобережній Україні не були однорідною масою. На Поділлі було більше филипівців, а на Волині – попівців та безпопівців [61, с. 40].

Варто зауважити той факт, що імператор Олександр I був досить лояльним до старообрядців. Про це свідчить указ, що його було видано 9 квітня 1806 року, у якому йшлося про визнання старовірів, які «переселились із Російської імперії до Польщі вільними людьми». Проте вони були поділені на три категорії: до першої належали особи, які змогли документально підтвердити свою «незалежність»; до другої – особи, що перебували у селах, але «числились міщанами в різних містах»; до третьої – особи, які проживали в селах «без будь-яких письмових угод». Вони записувались до селянського стану. 27 травня імператором було видано указ, яким надавалось право старовірам обіймати виборні посади. Разом із тим, уряд докладав зусиль для контролю чисельності старообрядців. Тому із цією метою у 1811 році почали двічі на рік в Міністерство поліції подавати «списки про чисельність старовірів» [72].

Із метою недопущення поширення старовірства, владою та Російською православною церквою, починаючи уже із 1800 року, були здійснені спроби впровадження єдиновірства, тим самим покладаючи у пряму залежність старообрядців по відношенню до православної церкви. Проте, не дивлячись на це, все ж політика уряду була непослідовною і слабкою. Тим не менш, сама Російська православна церква продовжувала боротьбу із старовірами. Наслідком цього була велика кількість скарг від старообрядців, у яких йшлося про свавілля православних священників. Реакція уряду була наступною: указом імператора державі та православним священникам було обмежено втручатись у життя громад старовірів.

Проте політика по відношенню до них не завжди була ліберальною, уже в 1822 році було оприлюднено «Спеціальні правила», які знову заборонили будівництво культових споруд для старовірів. Проте кінцем ліберальної політики можна вважати прихід до влади Миколи I. Приводом став виступ декабристів, після якого імператор почав досить активно обмежувати права і свободи громадян, старовіри теж не були виключенням, адже для Миколи I вони були однією із головних антиурядових сил. Тому було видано велику кількість указів, положень та розпоряджень, що ліквідували права, які були отримані ними раніше. Також було заборонено займати державні посади, бути свідками в судах проти православних, не визнавалась за ними законність укладених шлюбів. Було розширено перевірки чисельності старовірів.

Не перебували за лінією боротьби зі старовірами органи влади на Правобережній Україні й православна церква, яка тепер призначала на вакантні єпархіальні місця лише тих людей, які добре проявили себе у місіонерстві.

Ще одним напрямком діяльності уряду була потужна підтримка Російської православної церкви. Тепер усі дії, які пов'язані із місіонерством в які були залучені православні священики, контролювали органи державної влади [74, с. 494].

Однак, одночасно із підтримкою православної церкви, уряд Російської імперії прагнув боротись із поширенням старовірства. Протягом першої половини XIX ст. урядом було прийнято чимало указів, які так чи інакше обмежували права і свободи старовірів. Місцевою владою здійснювався пильний нагляд за тими особами, які приймали старовірство. Проте, одним із невдалих методів у боротьбі проти старообрядників була спроба переорієнтувати їх в єдиновірство.

Активним полем діяльності уряду Російської імперії була боротьба із релігійними традиціями євреїв. Дослідники вважають, що єврейський народ не вдався до асиміляції із іншими народностями виключно через релігію та

суворі правила, якими вони жили понад п'ять тисяч років. Саме тому, коли було приєднано Правобережжя, уряд імперії натрапив на добре організовану та консервативну релігійну групу. Практично одразу, було зрозуміло, що окрім того, щоб обмежувати і контролювати розселення євреїв та їхню діяльність, варто боротись проти їхньої віри та будь-яких проявів релігійного життя.

Не дивлячись на права і привілеї, які були надані урядом, євреї у подальшому продовжували життя осторонь від решти населення регіону. Таким чином, життя єврейських общин істотно йшло врозріз із доктриною етнонаціональної політики Російської імперії, базисом якої була ідея русифікації та переходу до православ'я осіб на новоприєднаних територій.

Початок «хрестового походу» проти єврейського населення російський уряд розпочав на початку XIX ст. Впродовж 1800-1801 рр. було видано низку указів, якими було рекомендовано приймати на державну службу виключно тих євреїв, які прийняли православ'я. Такими ж вимогами були сповнені постанови уряду та Сенату. Перед місцевими урядовцями було поставлено завдання повідомляти про євреїв, які не є християнами, але перебувають на державній службі.

Уже в 1817 році євреї, яких поглинули інтереси Російської імперії, створили «Товариство ізраїльських християн», учасники якого надавали будь-яку допомогу євреїв для успішного і легкого переходу у православ'я. Для тих, хто став православним урядом надавались значні пільги та привілеї. Вони були звільнені від військової служби та виплат на користь общин євреїв. Сенатом було дозволено таким представникам євреїв переходити до будь-якого соціального стану [76, с. 103].

Протягом наступних років політика центральної влади зовсім не зазнала змін. Миколою I було видано указ про обов'язкове хрещення євреїв, що мають відношення державної служби. Восени 1830 року, хрещеним євреям надавались пільги, терміном на три роки щодо виплати податків

фінансову допомогу у вигляді 30-40 рублів сріблом, а тим, хто був засуджений – надавали скорочення у терміні ув'язнення.

Із 1827 року євреям було дозволено вступати на регулярну військову службу. Проте вони все ж продовжували зазнавати багатьох утисків і принижень, їм також не можна було присвоїти знання унтер-офіцера, бути писарями.

У наступні роки російським урядом знову було здійснено чергові наступи на релігійну сферу життя єврейського населення імперії. У 30-40-х роках імператором було видано нові укази та постанови Сенату й Комітету міністрів, що стосувались єврейського питання. Одним із важливих було «Положення про євреїв» 1835 року. Цим «Положенням» максимально обмежувався перелік тих місць, де представникам єврейської національності дозволялось проводити релігійні обряди [76, с. 103].

У той же час, це «Положення» робило обов'язковою присягу на вірність імператору, яку мусили складати євреї. Вона мусила складатись у синагозі або в іншій молитовній школі за участі представника місцевої влади та великої кількості общини євреїв. Таким чином, було продемонстровано залежність євреїв від місцевої влади та держави.

Здійснені російським урядом заходи, які стосувались підпорядкування державі релігійного життя єврейських общин Правобережжя не принесли результатів, яких очікували. Місцева влада старалась виявляти тих євреїв, які були прихильними до православної віри. Разом із тим, щоб створити сприятливі умови для прийняття євреями християнства уряд обмежує коло спілкування із православним населенням регіону. Євреям було заборонено приймати християн на роботу, давати покази проти православних. Щодо цієї політики також позитивно відгукувалось і православні священники.

Таким чином, для російського самодержавства та православної церкви не був важливим факт якості тих, хто прийняв християнство, а факт того, що християнство було прийняте.

Отже, «хрестовий похід», який було розпочато російським урядом проти євреїв на початку XIX ст., не зазнав бажаного успіху через реалії життя єврейських общин Правобережжя. Не дивлячись на те, що урядом було оприлюднено велику кількість указів, постанов і положень – представники єврейського народу продовжували триматись осторонь від решти населення краю.

Тому варто сказати, що релігійне життя єврейських общин цілком та повністю суперечило основній політичній доктрині Російської імперії, що своїм базисом обрала шлях русифікації та охрещення новоприєднаних територій. Основним напрямком діяльності російського уряду було прийняття євреями православ'я, обмеження кола спілкування з християнами та контроль на молитовними зібраннями.

Якщо вдивлятись у призму етно-релігійної політики російського самодержавства, то не можна оминати общини німецьких колоністів-переселенців. Важливе місце у релігійному спектрі Правобережжя займали німецькі колоністи, які сповідували протестантизм у його різних проявах, серед яких лютеранство, яке охоплювало 98% поселенців та баптизм [55, с. 115]. Під час розробки переселенської політики, російським урядом було звернено увагу також на фактор церковно-релігійний. Виходячи із цього усім колоністам гарантували належні умови релігійного життя та лояльне ставлення до віри. Адже в очах урядовців це виглядало як один із заходів впливу на верстви переселенців.

Таким чином, переселенці на Правобережжі та взагалі на території Російської імперії потрапляли в середовище, в якому була налаштована сфера релігійно-церковного життя, а все через те, що крізь віхи історії лютерани досить глибоко укоренились на цих територіях. Саме тому переселення відбувалось разом зі створенням культових споруд для молитви. Через таку потужну активізацію лютеранства і будівництва молитовних споруд з'явилась проблема пов'язана із нестачею церковнослужителів.

Аналіз матеріалів свідчить про те, що не дивлячись навіть на складнощі організації життя церковних громад та значну віддаленість від батьківщини лютерани змогли зберегти притаманну для них релігійність і у побутових речах, і в житті повсякденному.

Інші протестантські церкви, які перебували у краї – знаходились у гіршому становищі, якщо порівнювати їх із лютеранами і беручи до уваги владні утиски і переслідування. У середовищі релігійних общин південно-західного регіону можна виділити менонітів, які вимушені були залишити історичну батьківщину через те, що їх переслідували. Проте осівши, вони створювали колонії та громади, якими здійснювали керівництво обрані старійшини, які мали нічим необмежену владу. Дані групи проживали на території Правобережжя до середини 70-х років XIX ст., але із введенням загальної військової повинності були вимушені емігрувати до Північної Америки.

РОЗДІЛ 2
АРХІЄПИСКОП ПОДІЛЬСЬКИЙ І БРАЦЛАВСЬКИЙ ІОАННИКІЙ
(ПОЛОНСЬКИЙ) ТА ЙОГО ЗАХОДИ ДЛЯ ЛІКВІДАЦІЇ ЗАЛИШКІВ
УНІЇ НА ТЕРИТОРІЇ ПОДІЛЛЯ В КІНЦІ ХVІІІ –
НА ПОЧАТКУ ХІХ СТ.

У лютому 1795 року, преосвященний архієпископ Віктор рапортував Синоду, що в тогочасних Подільській і Волинській єпархіях тисяча сімсот храмів із тисячею тридцятьма двома священиками і з мільйоном десятима тисячами особами прийняті в «обійми» православної церкви, протягом одного півріччя [10, с. 511]. Із лютого по жовтень 1795 року, кількість приєднаних храмів подвоїлась, якщо не потроїлась.

Преосвященний Іоанникій від 22 листопада 1795 року, повідомляючи керівнику Брацлавської губернії про приєднання Могилевського повіту в селі Молчанах уніатського храму до православ'я, додає, що «про приєднання до православ'я і трьох храмів з одним монастирем, які перебувають в інших повітах, він докладе своє пастирське піклування» [5].

Кількість неприєднаних храмів преосвященним Іоанникієм по відношенню до губернатора значно применшено, насправді їх було набагато більше. Можна припустити, що єпископу було подано неточні дані про кількість неприєднаних храмів Брацлавської єпархії, а він сам через нетривалий період перебування на призначенні, ще не міг мати точних свідчень про це.

Або ж, враховуючи приєднання інших храмів, справою простою і короткочасною, не вважав за потрібне описати їх точну кількість, а лише згадав про три храми: в Боровці, Ямпільського повіту; у Вірменах, Кам'янецького повіту та Жванчику, Ушицького повіту, приєднанню яких відкрито протистояли власники та уніатські священики, про що свідчило листування єпископа Іоанникія з генерал-губернатором і губернатором, які були зацікавлені у цій справі.

Нові дослідження в історії унії в регіонах, які були приєднанні від Речі Посполитої до Російської імперії, дивуючись фактам досить швидкого, практично неймовірного переходу населення від унії до православ'я, без всяких засобів насильства чи примусу зі сторони російського уряду, а лише за словами маніфесту і грамоти архієпископа Віктора Садковського, як наприклад, у південно-західному краї, стараються пояснити ці події різними, більш-менш правдоподібними припущеннями.

Раптовий перехід простого населення з унії в православ'я вони приписують невідповідності вірувань уніатського віросповідання із характером, звичаями і взагалі життям російського народу, невігластва у справах віри, і як наслідок – боязні терпіти «приниження» від російського уряду, у випадку їхнього супротиву залишатись в унії.

Справи архіву Подільської духовної консисторії 1795-1796 рр. питання про швидку зміну народом унії на православ'я, вирішують просто і позитивно, а саме: віра, насильно нав'язана їхнім батькам, не могла бути надбанням їхніх дітей, які якщо і сповідували уніатську віру, то лишень із-за страху не накликати гнів панів-поміщиків.

Ця думка висловлюється у всіх без виключення проханнях, які подавались керуючому єпархією від прихожан, про призначення настоятелем храму вибраної ними особи (таких прохань за період 1795-1796 рр. в архіві можна знайти кілька сотень), так, що можна припустити, що прохання були написані одною особою і тільки переписані різними почерками, не дивлячись на те, що їх подавали чи надсилали в один і той самий час із різних повітів та сіл.

Ці прохання зазвичай починались так: «Мы, приходские люди ... уезда, села ..., некоторые из нас и отцев наших, будучи издревле православного благочестия исповедания, хотя всегда намеревали того же обряда держаться, но под властью поляков находясь, истязаниями и гонениями панов, принуждением униатской власти, внушениями священников униатов убеждены были против воли совратиться на унию с латинами. Ныне

удостоившись дожидаться вожделенного времени, когда по слову Монархини и пастырской грамоты открылась свобода каждому возвращаться безбоязненно на свой праотеческий православный обряд, всеохотнейше к православно-восточной греко-российской церкви, по первому призыву в октябре-декабре 1794 г. январе-июне 1795 г. присоединились» [10, с. 509].

Приєднання таких храмів-залишків унії потребувало багатьох зусиль, обережності розсудливості, тому що власники чи поміщики, уніатська влада і священники неприєднаних храмів, через фанатизм і багатство, старались всіма можливими засобами схилити на свою сторону більш або менш впливових на справи католиків і уніатів осіб, визначених для виконання указу і маніфесту про уніатів.

Подарунками, лестощами, наклепами на утиски духовної влади, вказівкою на свободу віросповідання, на свободу совісті поміщики, уніатська влада і священники були успішні в тому, що нижчі чиновники були цілком їм відданими або ж правильніше кажучи, продали себе, а вищі сановники, якщо не наважувались відкрито сприяти польсько-католицьким та уніатським тенденціям, то принаймні «дивились крізь пальці» на дії уніатів і католиків, які суперечили розпорядженням уряду, були шкідливими інтересам православ'я та російської народності, згубними для матеріального благополуччя православного духовенства, у якого вони забирали останнє незаконним привласненням і відбиранням церковних земель, захопленням хліба, сіна, яке стояло на полі, церковних будинків та інших угідь, насильно, а іноді за підтримки чиновників намісництва, нижніх земських судів та адвокатів, які старались затьмарити істину і дати неправильний результат безпосередньо самій правовій справі.

Уніатам-фанатикам, яким всіма силами і порадами, інтригами і майновими допомогою сприяло католицьке духовенство або, точніше, діяло із ними спільно. Тому для них особливо важливо було відстояти два чи три храми в унії, до приїзду в Санкт-Петербург уніатського митрополита Феодосія Ростоцького, щоб здійснити релігійний вибух, або обурення між

всіма іншими храмами і прихожанами, які покинули унію і прийняли православ'я.

Митрополит Феодосій ще з часу оголошення маніфесту і грамоти архієпископа Віктора Садковського, в середовищі тих, хто заохочував повернутись всіх і кожного в православну церкву, поширював думки, що «все буде як було, по-старому», внаслідок чого преосвященний Віктор в рапорті до Синоду, висловлював думку відправити його кудись подалі із південно-західного краю. Викликаний у Петербург, Ростоцький не відмовлявся від своїх слів і переконань, що «все буде по-старому» і наказав своєму духовенству, щоб були здійснені усі можливі заходи, спрямовані на гальмування процесу воз'єднання уніатів із православною церквою. Уніатська консисторія, беручи на віру слова свого керівника, наказувала зі своєї сторони уніатському духовенству перешкоджати і гальмувати приєднання до приїзду Ростоцького і переконувати всіх і кожного, що «все залишиться по-старому».

Преосвященний Іоанникій дуже добре розумів ці наміри уніатів-католиків і передбачаючи наслідки, які б несли шкідливий характер для православ'я, посилив, за його словами «пастирське керівництво для швидшого приєднання до православ'я уніатських храмів» [10, с. 515]. Першою і головною турботою архіпастиря було – воз'єднати уніатські храми в Кам'янці, що на той час був центром католицтва та унії, де мала перебування католицька та уніатська влада зі своїми дикастеріями, які пильно слідкували за успіхами православ'я і підбурювали власників, духовенство і народ до відкритого і таємного протистояння розпорядженням російського уряду. В самому Кам'янці в 1795 році було чотири уніатських храми: Троїцький монастир базиліан, Свято-Іоанно-Предтеченський, Свято-Миколаївський і Петропавлівський храми, із яких ще жодна не була приєднана до православ'я.

До навернення уніатських храмів Кам'янця в православ'я, преосвященний Іоанникій приступив із великою обережністю. Він доручив

цю справу благочинному Ушицького повіту, священнику Никифору Ісайовичу, який звернув на себе увагу через різносторонність і розсудливим розпорядництвом. Викликавши його в Шаргород, єпископ Іоанникій, окрім особистих настанов, як йому слід чинити, щоб не викликати різного роду маніфестацій, дав йому у керівництво і письмову інструкцію, яку він зобов'язаний був виконати у всій точності при наверненні і після навернення кам'янецьких храмів у православ'я.

Возз'єднання храмів Ісайовичем було здійснено благополучно. Побоювання відносно відкритого супротиву зі сторони уніатів-базиліан чи католиків, виявились цього разу марними. «Во исполнение приказания Вашего Преосвященства, доносит благочинный Исаевич Преосвященному Иоанникию от 22 ноября 1795 года, я прибыл в город Каменец. По данной мне инструкции написал прошение к Его Превосходительству, г. действительному статскому советнику и кавалеру, правителю Подольской губернии, Николаю Алексеевичу Вердеревскому, о дозволении присоединить пребывавшие в унии четыре церкви в г. Каменце: Базилианский свято-Троицкий монастырь, Рождества святого Иоанна Крестителя, свято-Николаевскую и Петропавловскую. Получив резолюцию его превосходительства, церкви на православие отобрал, освятил, и в них до времени священников православных для наблюдения определил, а остаются ещё без присоединения две церкви в селе Армянах (Каменецкого уезда) и селе Жванчике (Ушицкого уезда) до резолюции Вашего Преосвященства» [3].

Після отримання цього рапорту, Преосвященний Іоанникій спілкувався із начальником губернії про негайне виселення базиліан із Свято-Троїцького монастиря, в якому єпископ мав бажання поселитись на перший час, до закінчення робіт в архієрейському храмі і будинку із будівель колишнього францисканського кляштора. У Свято-Іоанно-Предтеченський храм, який згідно існуючих намірів хотіли перетворити у православний кафедральний собор, призначено було двох священників: благочинний першої частини

Кам'янецького повіту – Іоанн Добровольський и колишній священик на Польських Фільварках Іоанн Кокуранов.

Тут приймали прохання і тих, хто приходив зі своїми власними проханнями, накладались резолюції, із позначенням, що такі було видано в місті Кам'янці[4]. Тут в Кам'янці, після огляду Свято-Троїцького монастиря, було дано розпорядження про утворення духовного правління і поміщення його в Троїцькому монастирі [15, с. 330].

До Іоанно-Предтеченського храму було приписано незакінчений Свято-Миколаївський храм, про який єпископом було почато листування із світським керівництвом, щоб вони не заважали через малу кількість прихожан Миколаївський храм і як той, який не має засобів до закінчення будівництва – розібрати, а матеріал використовувати на будівництво необхідно потрібної ризниці і огорожі Свято-Іоанно-Предтеченського собору.

Розмови із світським керівництвом про розбір Миколаївського храму необхідні були через те, що в той час в Кам'янці була фортеця, яка перебувала під особливим віданням інженерної експедиції. А так як Миколаївський храм був примикав до фортеці, то і розбирати не можна було без дозволу інженерної команди, яка видавала щоразу конфірмацію, постанову про знесення чи побудову якоїсь будівлі, щоб через це не порушувалась симетрія фортечного плану.

Інженерна експедиція за сприяння губернатора не знайшла зі свого боку перешкод для розібрання Миколаївського храму і єпархіальне керівництво вважало цю статтю закінченою, наполягало лише на тому, щоб церковні землі віддали у користування соборного причту, а грошові суми, роздані під відсоток різним особам, були стягнені за документами і передані в єпархію [11, с. 565-566].

Проте уніати повели справу так, що магістрат землю, яка належала Миколаївському храму відібрав від собору і залишив у користуванні міста, на тій підставі, що ця земля була надана колишньому настоятелю

Миколаївського храму, а за ліквідацією цього храму і припискою її до собору, без всякого дозволу від керівництва і згоди магістрату, право володіння землею – ліквідовано.

Повернені у православ'я уніатські храми Кам'янця були доручені особливому нагляду і спостереженню благочинного і настоятеля Свято-Іоанно-Предтеченського храму, священника Іоанна Добровольського. Не дивлячись на це, уніати-базиліани спільно із католиками об'єднали свої сили для спокуси православних. Щоб легше і швидше заманити на свою сторону православних, які нещодавно перейшли із унії, базиліани-монахи стали здійснювати богослужіння в костелах російською мовою, з торжественним співом, на що неодноразово священник Іоанн Добровольський жалівся світському керівництву, але бачучи відсутність будь-яких заходів з їхнього боку, доносив єпархіальному керівництву і просив зробити рішуче розпорядження про припинення спокус і розбещень, які роблять уніати православним. «По сношению моему с гражданским начальством уже, рапортовал о. Добровольский в консисторию от 26 января 1796 года, в построенных помещиками в моём округе каплицах, воспрещено служить и исправлять требы униатам, в чем они обязаны и подписками. В Каменце же униаты в костелах латинских и армянском, имея прибежище, беспрепятственно священнодействуют и таковым соблазном развращают греческую религию» [1].

В іншому рапорті до єпископа Іоанникія, від 5 лютого 1796 року, священник Іоанн Добровольський повідомляв: «обстоятельства г. Каменца таковы, что прихожане, возмущенные униатами, отвратились от святых церквей, требуют особого на то внимания и уважения. Дошло до того, что во время священно-служения в церквах употребляемые свечи, ладан, церковное вино и проч. покупаются на собственные деньги, все церковные доходы пришли в совершенный упадок. На каковый конец употребляю все способы к обращению отрицающихся прихожан посредством сношения с правительством гражданским, и поселянам моего ведомства в построенных

помещиками капличах униатам служити и мирские потреби отправлять уже запрещено. Только в одном Каменце униаты в костелах имеют прибежище. Гражданское правительство хотя им и запрещает священно-служение: но это запрещение делается так, что действительного пресечения нет. Сего, например, 2 февраля, униаты базилиане в костеле кармелитского закона собравшись, отправляли литургию, а потом, и в других костелах Римских и Армянском ими отправлялось священно-служение. Из сего видно, что их к тому приглашают латинские ксендзы и что униаты на совращение могущих присоединиться к греческой церкви суть единственным соблазном. Ибо люди, слыша церковное пение в костелах униатами отправляемое, не хотят идти в церкви и по совету ксендзов переходят в римский закон, без всякого предрассуждения. Иного способа к пресечению сего нельзя изобрести, как только, чтобы наистрожайше запрещено было римским ксендзам вмешиваться в дела, им совсем не принадлежащим и что бы они таковых развратителей церкви к себе не принимали» [2].

Особливою ревністю у спокушанні православних знову в унію відрізнявся монах-базиліанин Йосиф Банульський, який перейшов із Свято-Троїцького монастиря на проживання в кармелітський кляштор. Банульський здійснюючи щоденну службу в костелі російською мовою, невдовзі заманив на свою сторону практично увесь прихід Петропавлівського храму. Вважаючи себе законним пастирем він здійснював різного роду церковні православні треби, навіть вінчав [11, с. 571].

Щоб зупинити поширення подальшого спокушання, яке здійснювали базиліани своїм богослужінням і проповіддю у свідомості людей, які ще не міцно стояли на духовних ногах у православ'ї, преосвященний Іоанникій звернувся за сприянням до генерал-губернатора. Із переходом єпископа із Шаргорода на постійне місце проживання в Кам'янець, уніатська пропаганда принаймні у відкритому вигляді припинилась.

Піклуючись про приєднання уніатських храмів в Кам'янці і про придушення тут уніатської пропаганди, преосвященний в той же час не

залишав без ваги і сільських уніатських приходів, перебування яких в унії, через їх нечисленність, хоч і не було так небезпечно, як унія в Кам'янці чи Брацлаві, тим не менш могло причинити певну шкоду утвердженню православ'я. За свідченнями самого преосвященного, які можна знайти в його відносинах із керівництвом губернії від 22 листопада 1795 р., в Брацлавській єпархії в той час були в унії три храми та один монастир [10, с. 507-508]. Як уже було вказано вище, що дана кількість є дещо применшеною, через те, що преосвящений через нетривалий період перебування на призначенні не був до кінця ознайомлений зі станом справ.

Але якщо в Кам'янці, на очах у керівництва, уніати знаходили можливість всіма засобами перешкоджати переходу народу до православ'я, то в селах, подалі від представників влади, такою ж можливістю вони користувались більшою мірою, а тому й приєднання приходських сільських храмів супроводжувалось великими труднощами. Останні переважно залежали від того, що поміщики-католики, користуючись правом патронатства, приймали під своє покровительство уніатське духовенство і захищали його інтереси, які не співпадали ні з інтересами населення, ні з баченням уряду.

Підтримуючи уніатів, поміщики та їх управляючі переконували селян залишатись в унії, обіцяючи їм за це різні пільги і вигоди й погрожуючи, в противному випадку, різного роду переслідуваннями і покараннями. Це не були прості погрози. Відомо, що при возз'єднанні із православ'ям жителів села Сугак, Могилевського повіту, місцевий священик-уніат Стефан Янович не побажав взяти з них приклад, але в той же час не бажав залишитись без приходу. Коли його переконання не приймати православ'я не здійснили на прихожан жодного впливу, то він став підбурювати власника села Сугак і його управляючого здійснювати своїм колишнім прихожанам будь-якого роду шкоду. Управляючий, який був католиком, піддавшись переконанням Яновича, за найменшу вину жорстоко карав, а іноді і до смерті сік чоловіків і жінок, при цьому говорячи: «ось вам і благочестя» [8, с. 880].

Справа приєднання до православ'я уніатів, які висловили на це своє бажання, гальмувалось ще й тим, що губернська влада, навіть вища, захищала уніатів та католиків, а тому мало надавали допомогу духовному керівництву у тих випадках, коли воно у цьому відчувало потребу.

Преосвященному Іоаннію, до якого зазвичай були адресовані жителі приходів, які залишались в унії, із проханнями про їхнє приєднання, доводилось нерідко звертатись до генерал-губернатора із вимогою сприяння місцевої світської влади чинити сприяння духовній владі і захист селянам.

Приєднання до православ'я уніатських приходів Брацлавської єпархії починалось зазвичай із того, що прихожани даного приходу під впливом направлено до них місіонера або ж за власним бажанням подавали православному духовному керівництву прохання, в якому заявляли, що деякі із них та їх батьків, «будучи издревле православного исповедания, хотя всегда намеревались того-же обряда держаться, но под властью поляков находясь, истязаниями и гонениями панов, принуждением униатской власти, внушениями священников униатов, убеждены были против воли совратиться на унию с латинами. Ныне же ... безбоязненно на свой праотеческий православный обряд, желают присоединиться к православию» [9, с. 908-909].

Варто зауважити той факт, що становище справ на Правобережжі і Поділлі зокрема, в період правління Павла I та Олександра I, було в загальних рисах таким: католицька ієрархія була відновлена і, користуючись заступництвом влади, займалась дієвою пропагандою; адміністрація і суд перебували у руках поляків; селяни були цілком закріплені за поміщиками, які змушували їх зраджувати православ'ю; уніатське духовенство почало піклуватися про повернення колишніх своїх приходів і про перехід назад в унію колишніх своїх прихожан, причому часто застосовуючи насильницькі методи до православних священників; школи були в руках поляків і католиків, і в них йшло енергійне ополячення і окатоличення вихованців; православне духовенство було приниженим і позбавленим довіри зі сторони народу.

За таких обставин становище преосвященного Іоанникія на Поділлі ставало надзвичайно важким. Позбавлений підтримки зі сторони світської влади і відданий фактично самому собі, він повинен був стримувати ворожі православ'ю елементи, щоб захищати православ'я і російську народність від претензій католицизму і полонізму.

Уважно слідкуючи за сучасними йому явищами, він помітив, що католицизм і навіть уніатство часто досягають успіху, завдяки освіченості свого духовенства, його, принаймні зовнішній, добропорядності, його матеріальному забезпеченні, і що, навпаки, православне духовенство багатьох відштовхує своєю грубістю, нерозвинутістю, своєю неосвіченістю, бідністю, яка іноді доходила і до жебрацтва, яке проявлялось проханні дати шматок хліба. Йому також було відомо, що католики звертали у свою користь таке становище православного духовенства, принижуючи його на очах простого народу і стверджуючи, що і саме православ'я, маючи таких представників, є нижчим за католицизм, що воно притаманне лише людям нерозумним, нерозвинутим. Багато людей, дійсно через це повертались назад до католицизму [7, с. 953-954].

Щоб убезпечити успіх православ'я на Поділлі, преосвященний Іоанникій здійснив ряд заходів, через що його почали називати «просвітителем Поділля» [7, с. 953-954]. Перш за все він звернув увагу на склад духовенства в єпархії і на той розумовий рівень, на якому вони перебували. Результат справді був невтішним. На півтори тисячі священнослужителів ледве знайшлося два-три, хто отримав освіту в Київській Академії та п'ять-шість, хто в ній навчався. Більшість ж були малограмотними і настільки нерозвинутими, що як свого часу говорив про таких Віктор Садковський, не могло навіть розуміти вимог свого керівництва [14, с. 867-868].

Не на високому рівні перебувало духовенство і у моральному вимірі. Зрозумілим є те, що за невисокого рівня моральних і розумових якостей православного духовенства, пропаганда католицизму та унії мала

надзвичайний успіх, адже захисники православ'я, через незнання і самої сутності своєї віри, не були в змозі її захищати, доказувати своїм парафіянам правильність православ'я і оманливість католицтва, тим самим відмежовуючи слабких людей від захоплення останнім. Таким чином, виявилась нагальна необхідність підняти розумовий і моральний рівень духовенства. З цією метою, преосвященний викликав до себе священників, змушував служити богослужіння із собою, слідкував за їх моральністю і негідних піддавав або єпитимії або ж позбавляв священницького місця [12, с. 243].

Це все, звичайно, могло підняти розумовий і моральний рівень духовенства, але у занадто малому вимірі, між іншим, відповідно до обставин краю, вимагалось, щоб православне духовенство мало в у своїх лавах осіб, які мали богословську освіту, а для цього виникла гостра потреба у заснуванні православної семінарії та інших училищ, в яких би отримували освіту кандидати у священство. Тому преосвященний вирішив відкрити семінарію.

Невдовзі після оголошення про відкриття семінарії у 1797 році преосвященний Іоанникій, дізнавшись, що деякі священники віддають своїх дітей у базиліанські школи, суворо вказав, щоб тепер цього не було, щоб дітей віддавали в Шаргородську семінарію, а якщо у когось сини, за своїм власним пізнанням, не відповідають відкритим нижчим класам, таких віддавали на навчання в Житомирську семінарію, яка перебувала в Острозі, або ж в Київську Академію.

Усі ці вказівки виконувались досить обережно, оскільки прагнення дати своїм дітям освіту в середовищі духовенства було дуже великим, хоча й були незгоди, особливо у випадках, коли порушувався термін прийому дітей в семінарію. Таких було наказано штрафувати 50 копійками за кожен протермінований місяць, якщо тільки це не було викликано наявністю серйозної на це причини.

В 1800 році у семінарії було відкрито уже два нових класи – поезії та риторики, викладались, окрім того, грецька, німецька і польська мови й малювання, а в 1803 році в Шаргороді була уже повна семінарія включно із богословським класом [14, с. 871]. У зв'язку із перенесенням кафедри єпископа із Шаргорода до Кам'янця – було перенесено й сам духовний навчальний заклад, оскільки єпископ бажав особисто контролювати усі справи пов'язані із семінарією. Тому у 1808 році в Кам'янці була уже повна семінарія, а в Шаргороді лише нижчі класи – духовне училище. Таке ж духовне училище було відкрите у селі Привороття, у заміському будинку Іоаннікія, який утримував його на власні кошти.

Будучи одним із найважливіших соціальних інститутів, Російська православна церква завжди займалась питаннями розвитку освіти, благодійності, систематизації історичної спадщини (на свою користь). Форми і методи соціальної роботи варіювались в залежності від потреб часу та обставин.

Соціальний напрямок державно-церковної діяльності визначався правилами життя осіб, що сповідували православ'я, яких зобов'язували жертвувати на храм, займатись благодійництвом.

Активний розвиток усіх форм соціального служіння Російської церкви (державна, суспільна і приватна) співвідноситься із ХІХ ст., коли сфера соціальної діяльності починала освоюватись і систематизуватись. Соціальне служіння на початку ХІХ ст. носило переважно становий характер, здійснювалось нерівномірно і значною мірою безсистемно [38, с. 57, 83].

Піклуючись про підняття розумового і морального рівня подільського духовенства, преосвященний також піклувався про його матеріальне становище, яке ніколи не було особливо хорошим, проте на початках після приєднання стало набагато гіршим.

З давніх часів одним із засобів для утримування храмів на Поділлі, як у всьому південно-західному краї, було церковне бджільництво і медоваріння до храмових свят. Але коли унія була ліквідована, то внаслідок цього

практично всі поляки-поміщики почали обмежувати церковне бджільництво і медоваріння. Обмеження це виражалось у тому, що із церковних бджіл, «собирающихся от добротных дателей или за деньги церковные покупаемых и составляющих главное церковное имение, доставляющее церквам доход» [60, с. 224], почали брати десятину і при цьому відбірними бджолами, або ж у грошовому еквіваленті за власною оцінкою. Крім того, пани вимагали, щоб храми самі доставляли бджолину десятину на вказані місця.

Це все викликало протест православного духовенства. Зі скаргами воно зверталось в земський суд, який не допомагав потерпілим жодним чином. Тоді духовенство почало скаржитись преосвященному Іоаннікію. Він дуже добре розумів мету, яку переслідували поляки у своїх зносінах із православним духовенством і православними храмами, розумів, наскільки важливо, якщо не зрівняти православне духовенство у засобах до існування із духовенством католицьким, то принаймні, позбавити його від бідності і тим самим позбавити можливості противників православ'я вказувати на бідне становище його представників, як на доказ безсилля російського уряду і переваги унії і католицизму, які так підтримували поляки. Але уся діяльність преосвященного полягала у тому, що він звертався про допомогу до влади і просив про допомогу для пригніченого духовенства. Правду кажучи, ці звернення до світської влади мало користі приносили православному духовенству, мало захищали від утисків [8, с. 879].

Як можна було побачити, що основні віхи діяльності преосвященного в інтересах утвердження православ'я в Поділлі, яке тривалий час було під впливом унійних інтересів польської шляхти припадають на перше десятиліття його керування єпархією і на перші роки перебування на Поділлі. І це цілком зрозуміло. Отримавши в управління край, невпорядкований ні в адміністративному, ні в церковному вимірі, він був змушений одразу займатись впорядкуванням справ. А виходячи із обставин часу, то будь-яке гальмування на шляху облагородження новоутвореної єпархії могло

негативно вплинути на її духовному стані, тому й усе необхідне було здійснене у найкоротші терміни у перші кілька років.

Увесь наступний період часу він переважно займався тим, що підтримував і утверджував те, що уже було виконане, спостереженням за утвореними ним органами єпархіального управління, за правильними і відповідними постановками справ у заснованих ним духовних закладах, поширенням серед простого населення освіти в душі православної церкви та російської народності.

Серед усього здійсненого преосвященним чільне місце через свою чисельність займають справи, спрямовані на захист православного духовенства і православного населення, храмів і монастирів від утисків, яким вони піддавались від католиків у період правління імператорів – Павла I та Олександра I. Ці справи були виконані із перемінним успіхом, адже за весь час перебування преосвященного на Поділлі, стримуючи, наскільки це було можливим, ворожий елемент по відношенню до православ'я.

Служіння преосвященного Іоанникія у Подільській єпархії не залишилось без уваги імператорів та Синоду: в 1801 році він був пожалуваний у сан архієпископа, а в 1804 році його було нагороджено орденом св. Анни I-го ступеня.

Підводячи підсумки сказаному про боротьбу преосвященного Іоанникія з унією, варто зауважити, що при ньому вона практично зникла: на Поділлі уже до другої половини 1796 року не було жодного уніатського приходу, за виключенням Кам'янецького Кармелітського монастиря, який в числі своїх прихожан мав кілька сімей уніатів. Така швидка «загибель» унії, насадженої столітніми зусиллями католицизму, пояснюється, з одного боку, жорсткою політикою Російського уряду та невідповідністю унії духовним потребам населення Поділля, а з іншого – енергійною діяльністю таких борців за православ'я, як високопреосвященні Віктор Садковський та Іоанникій.

РОЗДІЛ 3

МИТРОПОЛИТ ЛИТОВСЬКИЙ І ВІЛЕНСЬКИЙ ЙОСИФ (СЕМАШКО) ТА ВПЛИВ ЙОГО ДІЯЛЬНОСТІ НА СУСПІЛЬНО- ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ .

Уже в кінці XVIII ст. уніатів практично не існувало в південно-західному регіоні, тоді як в північно-західному уся переважна більшість населення продовжувала залишатись в унії до 1839 року. Помітно, що в той час, коли возз'єднання в північно-західному регіоні відбувалось зверху до низу, було перш за все справою уніатської ієрархії, возз'єднання в південно-західному регіоні, яке відбувалось в кінці XVIII ст. відбувалось із низів: возз'єднувались уніатські приходи на чолі зі своїми священниками, а вища уніатська ієрархія стояла осторонь від цього православно-російського руху. Але все таки, цей рух своєю хвилею зачепив і цю ієрархію. Такі ієрархи уніатської церкви, Іраклій Лісовський, Каханович і Красовський, намагаються врятувати унію від поглинання із латинством. З цією метою вони прагнуть послабити значення базиліанського ордену, що був осередком католицизму і полонізму в уніатській церкві, – підняти значення білого духовенства, очистити грецький обряд від будь-яких латинських домішок і нововведень.

Але не можна думати, що вищезгадані уніатські ієрархи свідомо прагнули до возз'єднання із православними. Вони хотіли тільки врятувати унію від поглинання латинством і дати уніатській церкві самостійне становище в російській державі поруч із православною та католицькою.

Скасування Унії в білорусько-литовсько-українських губерніях в 1839 році проходило з 1828 по 1839 року в рамках проекту спільного возз'єднання уніатів з православними, запропонованого уніатським прелатом Йосифом Семашко – майбутнім православним митрополитом Литовським і Віленським. В ході реалізації возз'єднувального проекту, погодившись зі складними обставинами, Семашко розробив два плани розриву Брестської унії. Перший здійснювався з 1828 по 1830 рік, а другий – з 1832 по 1839 рік.

Ініціатива загального повернення уніатів у межах Російської імперії в православне віросповідання цілком належала митрополиту Йосифу (Семашко). Заява про те, що Унія може бути скасована, міститься в його записці від 5 листопада 1827 року. «Про становище в Росії унійної Церкви і засобах повернути її в лоно Церкви Православної» [6, Т. I, с. 387–398]. Тут же містився опис ряду заходів, які, на думку автора, вели до повного припинення дії Берестейської унії на території Російської держави.

Відгукуючись про обрядовість уніатів, Йосиф в 1827 році писав, зображуючи усе у доволі темних тонах: «Яке порівняння! Замість благоговіння знайшов я холодність вищих станів в ставленні до віри; замість пристойності – непристойні перекручення; замість виразного богослужіння – абсолютно незрозуміле; замість приємного співу – приголомшуючі органи і з жахливим ревом органісти; нарешті, тут знайшов я товстого червонощогого ксьондза, якого прокази, крім моєї молодості, з розмов батьків і інших осіб досить мені були відомі» [6, Т. I, с. 440].

Це породило великий сумнів в релігійній правді католицизму, неприязнь до амбіцій, вольності і взагалі стилю життя шляхти. Такий настрій Йосифа посилювався тим, що, живучи в оточенні українських селян до 12 років, він долучився до усної творчості цього народу і полюбив його пісні, казки, перекази. Але фольклор України, понад два століття служив ареною кривавої боротьби російських і польських етно-культурних і релігійних начал, чи не був нейтральним. У ньому дихала пам'ять про велич Київської Русі.

Поряд з цим тут протягав запал трагічної боротьби українців за національну і релігійну самобутність проти всього польського і самих поляків, як ворогів і гнобителів. «Я слухав з участю, – згадував згодом Високопреосвященний, – розповіді цього народу, прикрашені їдким сарказмом на своїх насильників, слухав з дитячим співчуттям до тяжких його стогонів – і цей місцевий дух залишив в мені глибоке враження, так що слово «негідний Лях» було для мене типом чогось мерзенного і ненависного»

[6, Т. I, с. 2-3]. Звідси в ньому народжувалася прихильність до Росії і її народу. Перші враження Йосифа від зіткнення з могутністю Російської держави, видимим порядком, що панував в ній, тільки зміцнили його настрої. Митрополит писав у своїх спогадах: «Пам'ятаю ще й нині, як сильно билося моє дитяче серце при вигляді струнких російських військ; пам'ятаю, яке високе поняття вселяли мені вони про Росію; пам'ятаю, з якою приємністю слухав я розповіді старих служивих і російські їхні пісні; пам'ятаю, як мене крихітку, пестили російські офіцери» [6, Т. I, с. 2].

У підсумку, всупереч соціальному становищу і релігійній приналежності, багато в чому всупереч, а не завдяки волі батьків, в Йосифа виникли глибокі симпатії до православ'я, Росії, російського народу і його держави. Одночасно в його душі виробилася до кінця не усвідомлена антипатія до полонізму. Можна зробити висновок: світосприйняття юного Семашко склалося, з одного боку, внаслідок суперечливої подвійності, в якій опинилося неприкаяне духовенство греко-католицької церкви на Україні в кінці XVIII – початку XIX ст.; з іншого боку, на його формування вплинули особисті якості майбутнього митрополита.

Процес розриву церковного союзу частини уніатської церкви з Апостольською столицею прелат Йосиф представляв розділенням на два етапи: спочатку російським урядом за допомогою реформ створювалися нові умови служіння уніатського кліру, а потім слідував тривалий процес його релігійного переконання і перевиховання. Церковний організм унії належало оздоровити, зміцнити і налаштувати так, щоб мати можливість дати «за допомогою виховання належного напрямку свідомості духовенства» [6, Т. I, с. 394].

Підсумком реалізації цього плану воз'єднання повинно було стати щирим переконанням греко-католицьких священнослужителів в православному віросповіданні Східної Церкви, і, як наслідок, відродження в його середовищі багато в чому втраченої східнохристиянської самосвідомості і духовної практики. В результаті уніатські священники

повинні були самі, без будь-якого впливу з боку повести свою паству до возз'єднання з православними.

Звертає на себе увагу те, що, згідно із задумом першого плану, не малося на увазі втручатися у віровчення, літургійну практику і традиції, що склалися у греко-католиків. Їх зміни владика Йосиф вважав важливим, але досяжним лише з часом. За його думки руйнування союзу з Римом і повернення білорусів і українців до духовних витоків повинні були відбуватися в міру всебічного оздоровлення та зміцнення уніатської церкви без зміни внутрішніх сторін її життя.

Очевидно, що проект митрополита Йосифа був розрахований на підтримку і заступництво уряду Російської імперії. Принцип, на якому будувався план возз'єднання, був ієрархічний – народ повинен був без міркувань приймати те, що йому пропонувалося особами, які мають священний сан. Це не було проявом зневаги до простих віруючих. Владика Йосиф вважав, що впливати на простих уніатів не має сенсу. Унія є тільки тонкий наліт на їх самосвідомості. У своїй глибині вони зберігають християнське світовідчуття Східної Церкви.

Найбільш виразно владика Йосиф висловив цю думку дещо пізніше в адресованій Н.А. Протасову записці від 1 грудня 1838 року: «Народ уніатський за дуже малим винятком, такий майже нині, який був до звернення його в унію» [6, Т. II, с. 79]. Звідси випливало, що повертати до духовних витоків потрібно було не народ, а в великій мірі духовенство. Відповідно до думки Йосифа, для розриву унії було досить розбудити історичну пам'ять і порушити релігійну незадоволеність уніатських священнослужителів. Тому народ, який, за його думки, «легко піде шляхом, пастирями своїми вказаним пастирями своїми» [6, Т. I, с. 394], повинен був залишатися в ролі релігійної пастви.

Здійснення розробленого митрополитом Йосифом в 1827 році плану возз'єднання вело до оздоровлення і зміцнення унійної церкви. У тому, що для скасування унії уніатське церковне об'єднання потрібно було оздоровити

і зробити більш сильним, не було протиріччя. Уніати вважали себе членами особливої унійної церкви в складі Католицької Церкви. У той же час уніати зберігали національну ієрархію, яка існувала паралельно ієрархії латинського обряду. Понад те, самі уніати з самого початку укладення Берестейської унії не сумнівалися, а навіть наголошували на тому, що, перебуваючи в союзі з Римом, продовжують залишатися частиною Російської Церкви, а також мають свої особливі інтереси, що склалися в збереженні візантійського обряду. Як пише В. Пері: «Берестейська унія спонтанно розумілася русинами, як унія між їх національною церквою, з її традиційною ієрархічною структурою, і успадкованим від предків літургійним звичаєм, і Римською Церквою» [59, с. 19]. Інакше кажучи, церковна унія греко-католиками мислилася як федеративний союз Церков, а не як їх включення в загальну масу Католицької Церкви.

Справа в тому, що слабке погано кероване уніатське церковне об'єднання могло стати легкою здобиччю латинських і православних місіонерів, але не могло в повному складі піти на повернення в православ'я. Тому для досягнення загального возз'єднання було потрібно не послаблювати, а посилювати уніатський церковний організм, одночасно зближуючи лад його життя з православною церквою, і поступово переконуючи греко-католицьке духовенство в тому, що продовження існування унії не виправдано з релігійної точки зору і веде до денаціоналізації білорусів і українців [68, с. 250-313].

Задум загального возз'єднання, запропонований в 1827 році, не був реалізований в повному обсязі. Збройний виступ поляків, породивши навколо і всередині унії нові умови, зробив втілення в життя плану 1827 році неможливим і викликало появу нового плану загального возз'єднання. У записці від 26 липня 1832 року «Про хід уніатської справи» єпископ Йосиф (Семашко) висловив думку про те, що в сформованих нових умовах возз'єднання можливо здійснити підпорядкуванням унійної церкви православної духовної влади. Для цієї справи Греко-уніатську духовну

колегію потрібно було передати у відомство Священного Синоду [6, Т. I, с. 596-602]. Сенс нової пропозиції зводився до того, щоб через найтісніше з'єднання уніатів з православними досягти поступового і непомітного злиття греко-католиків з православними. Уніатська Церква повинна була тихо зникнути з конфесійної карти Європи [51, с. 13-14].

Другий план проекту Високопреосвященного Йосифа (Семашко) не був реалізований в повному обсязі точно так, як і перший. Це сталося через коливання конфесійної політики Російської імперії в західних губерніях, і призвело до ряду негативних явищ напередодні і відразу після Полоцького Собору 1839 року, який і католицькі і сучасні білоруські націоналістичні історики використовують як нападку на православ'я і влади Російської імперії.

Практичне втілення цих ідей в життя отримало назву Йосифізму і викликало обурення Апостольської столиці і спричинило за собою оздоровлення унійної церкви на території Австрійської України. Головне, що послужило цьому, полягало в тому, що унія в Австрії звільнилася від задушливого впливу латинства і полонізму. Завдяки цьому частина унії, яка перебувала під владою Габсбургів в історичній перспективі збереглася і пішла по шляху розвитку своєї самобутності. Високопреосвященний митрополит Іраклій (Лісовський) розгорнув широку діяльність за австрійським зразком. Однак, до 1827 року плоди його діяльності виявилися в значній мірі знищені прихильниками латинізації і полонізації унії [68, с. 48-87]. Тому Йосифу Семашко при розробці плану возз'єднання в 1827 році не потрібно було нічого вигадувати. Досить було продовжити те, що вже до 1809 року, тобто до своєї смерті, вже зробив митрополит Іраклій.

У той же час між проектами Семашко і Лісовського є істотна різниця. Вона виникала з протилежних цілепокладань. Уніатський митрополит Іраклій (Лісовський) прагнув підняти унію, а майбутній православний митрополит Йосиф (Семашко) вів справу до її скасування. Тому поряд із заходами щодо всебічного зміцнення унії,

Лісовський лише намагався зупинити полонізацію та латинізацію унії, а Семашко рішуче вів справу до відокремлення уніатів від римського духовенства та польських панів і навертав їх до православ'я. Саме в цьому крилася головна ідея автора возз'єднувального проекту. Даючи характеристику перетворень, розпочатим в 1828 році, митрополит Йосиф (Семашко) писав у спогадах: «Потрібно було раніше вилучити уніатів з-під влади римлян; розірвати занадто тісний зв'язок, що виник між першими і останніми; дати уніатам певну самостійність і особливий напрямок; ввести виховання духовенства, здатне відродити поняття і переконання, властиві для Східної Церкви» [6, с. 55].

Можна говорити про те, що перший план возз'єднання, що належав Йосифу (Семашко), в деяких пунктах збігався з планом реформ митрополита Іраклія (Лісовського). У той же час збіги не були основними, як це бачив П.О. Бобровський. Ідея розриву церковної унії за допомогою зміцнення уніатського церковного організму, на якій Семашко будував процес возз'єднання, була самостійною і несподіваною настільки, що і сьогодні не помічається істориками.

Зі сказаного випливає, що проект спільного возз'єднання, запропонований митрополитом Йосифом (Семашко) в 1827 році, створювався без стороннього впливу, без знайомства з проектами конфесійних звернень колишніх часів, а тому в основних своїх положеннях є самостійним. Тим часом, деякі думки, закладені в основу і першого, і другого планів в проекті Високопреосвященного Йосифа (Семашко), висловлювалися раніше, і митрополит Йосиф був з ними ознайомлений. Йдеться про рапорт Мінського губернатора З.Я. Корнєєва, поданого на ім'я імператора Павла I 6 липня 1797 року [69, с. 1559–1566].

За розпорядженням імператора Павла I З.Я. Корнєєв в червні 1797 року відвідав 23 приходи в межах семи повітів Мінської губернії, які в 1795 році перейшли з унії в православ'я, в яких, як сказано в рапорті, «навернений до благочестя народ коливається в сповіданні віри», а селяни ухиляються від

«ходіння до церкви і прийняття священних треб» [69, с. 1559–1560]. Мінський губернатор мав від імператора доручення дослідити ситуацію після екатерининського возз'єднання ситуацію в безпосередньому спілкуванні з віруючими.

Корнеєву вдалося з'ясувати, що при початку возз'єднання уніатів з православними, парафіяни сподівалися на те, що возз'єднання буде загальним, і вони, по-перше, «не втратять старовинні між собою зв'язки спорідненості і знайомства» [69, с. 1560], а, по-друге, отримають від держави «зменшення будь-яких податків і робіт» [69, с. 1560], що без всяких підстав обіцяли їм місцеві чиновники.

Крім цього, Корнеєв зрозумів, що в деяких випадках серед уніатських парафіян не спостерігалось загального бажання приєднатися до православ'я, а того бажала невелика група, представники якої, не повідомляючи інших, записували їх православними.

В результаті «в одних парафіях, по наверненні, дуже мало людей ходили в благочестиву церкву, а в інших і зовсім ніхто, так само і священних треб не приймали протягом двох років і більше» [69, с. 1560].

Поки суворого розмежування православних і уніатів не було, колишні уніати продовжували безперешкодно звертатися за потребами до уніатських священників, «інші самі давали немовлятам святе хрещення; а багато хто прийняв римо-католицьке сповідання віри, як то в двох парафіях Вілейського повіту всі жителі взагалі то вчинили» [69, с. 1559–1566].

Згідно з рапортом Корнеєва православні священники в таких обставинах часто виявлялися в своїх церквах на самоті, бідували, втративши доходи від пастви. Це змушувало їх примушувати парафіян ходити до церкви і приймати православні треби проти їх волі, а також скаржитися на парафіян і звинувачувати у всяких непорядних вчинках сусідніх уніатських священників «від чого безліч заведено наслідків, і народ здебільшого безвинно схильний катуванню» [69, с. 1561].

Корнеєв всю провину за ситуацію покладає на православне духовенство, оскільки вважає, що до 1797 року влада зуміла повністю захистити возз'єднаних від впливу уніатського духовенства і поміщиків-католиків [69, с. 1561]. Ця думка виглядає дивно. Як відомо панівне становище полонізму і католицтва латинського обряду, а також економічний добробут правлячого класу західних губерній, що складався з католицької шляхти, не було підірвано. В таких умовах захистити возз'єднаних з унії людей було неможливо. Корнеєв, будучи державним функціонером високого рангу, не міг в цьому відношенні обманюватися. Для людей його кола, інтересів і переконань, конфесійна і етнокультурна політика імператриці Катерини II в отриманих від Польщі губерніях була неправильною, а тому він дозволяв собі критикувати її і зводити провину за проблеми на православне духовенство. Тим більше, що він знав про складне щодо нового імператора до всіх починань своєї матері і його симпатіями до католицтва.

У всіх досліджених православних приходах Корнеєв не виявив одноставної твердості прихожан в православ'ї. У той же час він повідомляє, що ніхто з віруючих не прагне назад в унію, але тільки люди бажають відновити віросповідну єдність зі своїми сусідами і родичами.

Рапорт З.Я. Корнеєва був відомий Йосифу Семашко на початку 1828 року. Про це свідчить «Записка про скасування греко-уніатських монастирів в Західній Росії», датована 28 лютого 1828 року і підготовлена в канцелярії міністра народної освіти А.С. Шишкова за участю прелата Йосифа. У цьому документі думки Корнеєва коротко розбираються і критикуються [6, Т. I, с. 517-538]. Однак невідомо, чи був митрополит Йосиф знайомий з цим документом в момент написання своєї «Записки про становище в Росії унійної Церкви...», тобто на початку листопада 1827 року. Можна припустити, що цей текст був йому не знайомий, тому що навряд чи урядові діловодні документи такого високого рівня доводилися до представників католицького духовенства. У той же час є досить очевидним, що при

складанні другого плану проекту возз'єднання Семашко не просто враховував, але використовував ідеї З.Я. Корнєєва, які полягали в тому, щоб:

1) підпорядкувати уніатське духовенство керівництву Православної Церкви з метою поступового злиття уніатських духовних осіб з православним кліром;

2) не вимагати від греко-католицьких священнослужителів, схильних до православ'я, зміни їх зовнішнього вигляду [26, с. 130-134].

При цьому ідеї Корнєєва автор возз'єднувального проекту привертав творчо, застосовуючи до умов, що склалися. Зокрема, Корнєєв пропонував не торкатися літургійної сфери життя білорусько-українських уніатів. У першому плані Семашко теж нічого не говорить про втручання в цю дуже чутливу для простих віруючих сторону церковного життя. Однак, після 1834 року митрополит Йосиф розгорнув широкомасштабну літургійну реформу, пішовши проти ради Корнєєва, виходячи з власних міркувань.

З усього сказаного випливає, що проект спільного возз'єднання, запропонований митрополитом Йосифом (Семашко) в 1827 році, створювався без знайомства з проектами конфесійних звернень колишніх часів, але не на порожньому місці. У ньому використовувався досвід діяльності митрополита Іраклія (Лісовського), а також деякі ідеї мінського губернатора З.Я. Корнєєва. У той же час сама постановка проблеми, а також співвідношення різних елементів проекту і їх застосування в залежності від склалися обставин представляли собою самостійне творчість митрополита Йосифа (Семашко). Пропозиція розірвати союз частині Білоруської та Української Церкви з Римом через пробудження в духовенство релігійної незадоволеності і історичної пам'яті, відмова від репресій щодо опонентів, глибокий погляд на проблему та ін.

Згідно із поглядами литовського митрополита, рух уніатів до православ'я повинен мати еволюційний характер і головною силою цього руху, вождем західно-російського народу, покликано стати оновленому білому уніатському духовенству [49, с. 32].

У 1830 році єпископ Йосиф вирушив у шестимісячну поїздку всіма уніатськими єпархіями з метою ревізії семінарій та ознайомлення на місцях з ходом перетворень. Результатом цієї поїздки стала Доповідь, яка засвідчила факт успіху реформ та співчуття їм з боку білого уніатського духовенства. Зокрема в цій Доповіді, поданій 30 вересня 1830 року говорилося: «Перетворення Греко-уніатської Церкви почалося з найсприятливішим успіхом; більше навіть, ніж можна було очікувати ... Головне, щоб воно вже не могло назад посунутися, влаштувати надійне управління, підготувати духовенство, яких у нас дуже і дуже мало, усунути перешкоди; а тоді все інше зручно здійсниться: про це я ще більш упевнився в бутність мою нині в Білорусії і Литві» [6, Т. I, с. 579].

Можна говорити, що до 1830 року зусиллями владики Йосифа, який діяв при повній підтримці імператора Миколи Павловича, уніатська церква в Росії за своїм устроєм була підготовлена до об'єднання з Православ'ям. Залишалася розрахована на багато років робота по укоріненню нового церковного порядку та утвердження у свідомості уніатів необхідність розриву з Римом. Цьому процесу завадило польське повстання 1830-31 рр., що торкнулося білоруських територій. У спогадах Литовського митрополита про роки з 1830 по 1834 сказано: «Настав для мене час скорботи, а для справи небезпечне коливання» [6, Т. I, с. 71].

Однак Листопадове повстання 1830-1831 рр. призвело до глибоких змін у відношенні центральної влади до уніатства. У свідомості чиновництва і багатьох представників духовенства Західного краю пануюче становище займала ідея швидкого навернення уніатів у православ'я [49, с. 37].

У 1831-1833 рр. підготовка ліквідації унії практично зупинилася. Повстання змусило російський уряд звернути ще більш пильну увагу на «польське питання» і вирішувати його більш рішуче і швидко. Задум Йосифа Семашко, який мав на меті тривале моральне і духовне перетворення унії, був похований, і йому було надано, за словами того часу «невозвратное направление» [48, с. 432]. Справа возз'єднання уніатів набула характеру

формальної бюрократичної процедури, що призвело до апатії і байдужості у середовищі колишнього уніатського духовенства, до втрати відносин, які базувались на довірі між паствою, до протесту уніатів проти грубих і напористих дій російського уряду.

У всіх областях державного життя проводилися заходи щодо злиття Польщі та Західних губерній з Росією. Польська конституція була скасована, розформовано окреме військо, закриті вищі навчальні заклади, в тому числі і Варшавський університет. Царство Польське, розділене на окремі губернії, увійшло до складу Російської імперії. У діловодстві почала вживатися російська мова. Через постанову імператора був створений «Особливий комітет у справах західних губерній» [25, с. 148-150].

28 листопада 1831 року Микола I схвалив проект деполонізації західних губерній, складений в цьому комітеті. Проводився «розбір шляхти», в результаті якого понад 10 тисяч осіб були переведені в розряд однодворців. За участь у повстанні з 304 католицьких монастирів було скасовано 191. Базиліанські і католицькі монастирі втратили 182 маєтки з 15 545 селянами. В цілому в західних губерніях в учасників повстання до 1835 року було конфісковано 351 маєток зі 189 201 селянами.

З 1832 року припинив своє існування Віленський університет і Головна духовна семінарія. Із закриттям університету всі підвідомчі йому училища перейшли у відання Білоруського навчального округу. Заснований ще в 1829 році з метою вилучення виховання світського юнацтва з рук латинського духовенства, він до повстання охоплював тільки навчальні заклади Вітебської і Могильовської губерній. Всі ці масштабні перетворення відвернули увагу Миколи I від проекту возз'єднання уніатів, розрахованого на довгий і невизначений термін. З 1830 по 1834 рр. стосовно греко-католиків були видані тільки деякі випадкові розпорядження: закриття світських училищ, що підпорядковуються базильянам; за підтримку заколотників Почаївський монастир був переданий Православній Церкві; вийшло повеління про відновлення православного обряду,

здійснення богослужіння на церковно-слов'янською мовою і проголошення проповідей місцевою розмовною говіркою. Приводом до останнього розпорядженням послужив випадок, що стався в Умані, коли уніатський ігумен, зустрічаючи імператора Миколу I, вітав його латинською мовою: «Vivat rex in aeternum» [72, с. 31].

Нарешті, збройний виступ патріотів Польсько-Литовської держави обурило все російське суспільство. Російські землевласники, чиновники, православне духовенство в Білорусі та Литві дивилися на уніатів як на зрадників і польських поплічників. В результаті виникла стихійна православна місія, яка привела до приватних звернень найбільш схильних до переходу в православ'я уніатів, особливо селян, що належали російським поміщикам. Цей рух отримав додатковий імпульс з утворенням 30 квітня 1833 року православної Полоцької і Віленської єпархії. Він негайно захопила всі православні єпархії, на території яких проживали греко-католики. Всього в Литві і Білорусі з унії в православ'я в 1833 році навернулося до 30 000 чоловік. Такий успіх створював в російському суспільстві ілюзію повторення масового повернення уніатів у православ'я, що мав місце на Україні за правління імператриці Катерини II. Преосвященний Йосиф, відвідавши влітку 1833 року білоруські території і досконально вивчивши ситуацію, почав побоюватися, що в приватних приєднаннях, які на його думку могли торкнутися лише малої частини уніатів, а інших безповоротно відштовхнути в латинський обряд, імператор може побачити альтернативу вже здійснюваному проекту.

12 лютого 1839 року в Полоцьку під головуванням єпископа Йосифа був проведений Собор уніатського духовенства, головним діянням якого стало підписання Соборного акту про возз'єднання уніатів з православ'ям і складання відповідного прохання на його ім'я. Під Соборним актом стояли 24 підписи, що належали всім трьом греко-католицьким єпископам і найважливішим начальницьким особам уніатської церкви в Росії. Також до

акту додавалися власноручні підписи уніатського духовенства (1305) про бажання приєднання.

23 березня було представлено постанову Св. Синоду про прийняття уніатів в православ'я і 25 березня імператор Микола I затвердив цю постанову з резолюцією: «Благодарю Бога и принимаю» [76, с. 251-257].

30 березня члени Священного Синоду в повному зібранні вручили преосвященному Йосифу грамоту до возз'єднаних єпископів з паствою. Одночасно з актом возз'єднання Йосиф (Семашко) був зведений в сан архієпископа, призначений правлячим архієреєм Литовської і Віленської єпархії та головою синодальної колегії, перейменованої з Греко-уніатської в Білорусько-Литовську [72, с. 35].

Полоцький собор не став останньою крапкою в ліквідації унії, тому що відразу після нього не відбулося всенародне оголошення про возз'єднання. Практична реалізація розриву унії делікатно і обережно тривала протягом усього 1839 року. Згідно з Постановою Секретного комітету по уніатських справах від 22 і 26 грудня 1838 року Синод видав Виконавчий указ, який повинен був бути оголошений приєднуваному духовенству. В першу чергу він визнавався підписантам акту Полоцького собору, потім всіма, хто раніше дав підписи про возз'єднання. Тих, хто не висловили письмово бажання залишити унію, в Литовській єпархії налічувалося 116 священників і 95 ченців, а в Білоруської відповідно 305 і 77. Спочатку потрібно було переконати дати підписи. Тільки після цього указ про знищення унії доносився і до їх відома [72, с. 61].

Видимим знаком приєднання до православ'я було припинення в богослужінні поминання римського первосвященника, введення поминання Св. Синоду і виключення з Символу Віри слів «и Сына» [6, Т. III, с. 458]. До 4 липня 1839 року в усіх благочинних округах і монастирях Литовської єпархії духовенству було оголошено про розрив союзу з Римом [6, Т. III, с. 460-461] і 4 жовтня того ж року владика Йосиф повідомив в Синод, що у всіх храмах його єпархії більш не поминається Папа Римський, а Символ

Віри співається без *Filioque* [6, Т. III, с. 478-479]. Щоб домогтися цього Високопреосвященного довелося провести величезну роботу з парафіяльними священиками і монахами, погодившись з обставинами кожної місцевості і особистими якостями кліриків. Після Полоцького собору тривав і збір підписів. Всього в 1839-40 рр. Високопреосвященний отримав 146 підписів про приєднання [6, Т. III, с. 423, 424-425, 450-451, 452, 474, 476, 480-481, 493, 509-510, 513, 531-532, 532-533, 605].

Значення припинення дії Берестейської церковної унії на білоруських землях в 1839 році для сучасної Білоруської Православної Церкви важко переоцінити. До Полоцького Собору ці землі представляли собою переважно католицьке населення. Дві третини білорусів були греко-католиками. Після Полоцького Собору, підготовленого митрополитом Йосифом і його однодумцями з числа уніатського духовенства, населення цих територій стало православним.

Однак, цим заслуги митрополита Йосифа не обмежуються. Його церковно-громадська діяльність мала значний вплив на розвиток білоруської культури і становлення білоруської національної самосвідомості, оскільки в релігійно-культурному відношенні об'єднала білоруський народ і похитнула панування над ним полонізму. Не можна забувати, що уніатська церква була беззахисною перед процесами латинізації і полонізації. У першій третині ХІХ століття латинізація і полонізація вели унію до поглинання католицтвом латинського обряду і денационалізації білорусів-уніатів.

Возз'єднання з Руською Православною Церквою зупинило цей рух, що дало потужний поштовх усвідомлення білорусами своєї самобутності. Справа в тому, що, повернувшись в руську православну родину, вони не розчинилися без сліду в цьому морі, але набули розуміння того, що займають власне гідне місце серед інших східних слов'ян. За часів унії білорусам постійно вказували, що і віра їх другосортна, і люди вони недорозвинені.

У тісному зв'язку зі сказаним, варта уваги ще одна заслуга митрополита Йосифа. Владика після Полоцького Собору зумів з повагою та розумінням труднощів пастирів, перевиховати колишнє уніатське в значній мірі полонізоване духовенство і вивів на історичну арену нове покоління православних білоруських священників. Останні в другій половині ХІХ століття стали першою інтелігенцією білорусів, провідниками ідей, які визволили народ від задушливого культурного і релігійного тиску полонізму, який змушував білорусів служити чужим інтересам. При цьому білоруське возз'єднане духовенство, увійшовши до складу російського православного духовенства, завдяки методу поступовості і делікатності, завдяки трепетному відношенню митрополита Йосифа до місцевих особливостей і традицій, не втратило свої характерні риси. В результаті саме православне духовенство, виховане митрополитом Йосифом, стало для народу тією силою, яка дала потужний поштовх до розуміння ним своєї самобутності. Возз'єднане духовенство, не втратило свої специфічні риси. Воно стало для народу розумінням ним своєї самобутності. Тому возз'єднання уніатів і наступне утвердження православ'я виявилися тими подіями, які ініціювали процес становлення національної самосвідомості білорусів.

Все сказане підводить до висновку про те, що скасування унії в 1839 році і подальше відновлення православ'я серед білорусів виявилися тими подіями, які заклали духовний фундамент сучасної білоруської державності. Без породженого Полоцьким Собором духовного і культурного підйому, який сколихнув білорусів, національне самовизначення було б неможливим. Потрібно визнати, що значний внесок у появу сучасної Республіки Білорусь належить митрополиту Йосифу Семашко. Сам Високопреосвященний Йосиф не переслідував такої мети. Він відроджував православ'я, бачучи в ньому істинний шлях до спасіння, відстоював канонічну єдність Російської Церкви, виходячи з переконання, що Православна Церква є духовною підставою єдності і сили східнослов'янських народів. Проте, своєю діяльністю він сприяв цьому.

У різних дослідженнях можна знайти безліч прикладів того, як священики в 1840-50 рр. все більш ставало російськими і за мовою і за духом [76, с. 325]. Це часто трактується як русифікація. Однак в історичній перспективі ніхто з возз'єднаних православних білорусів не став вважати себе етнічним росіянином. Тільки зараз національно налаштована інтелігенція намагається зруйнувати цей стереотип. З нею солідарно католицьке духовенство, місіонерським зусиллям якого він заважає. Але в XIX ст. ксьондзи проповідували прямо протилежне: якщо ти католик, то значить поляк. Тому, відштовхнувшись від унії і Польщі, білоруси врятувалися.

Повернувшись в Російську церкву вони не розчинилися в російському народі, не втратили своєї своєрідності. З цього моменту можна говорити про початок природного процесу розвитку білоруської нації. Чималу роль в цьому зіграли священики, і білоруська православна інтелігенція, яка з'явилась на рубежі XIX і XX ст., багато членів якої вийшли з середовища возз'єданого духовенства. Вони говорили російською, працювали над поширенням російської грамотності, але відчували себе білорусами. Православний білоруський народ був їх народом [31, с. 95].

В наші дні особистість і діяльність митрополита Йосифа (Семашко) піддаються різного роду нападкам з боку тих, кого дратує існування Білоруської Православної Церкви, хто хоче релігійно-культурного реваншу за Полоцький Собор 1839 року і витіснення православ'я з життя білоруського суспільства. Митрополита Йосифа називають і «русифікатором» [27, с. 469], що завдало непоправної шкоди білоруській культурі, і «ренегатом» [27, с. 469], що зрадив «національну віру білорусів» – унію, і нерозбірливим в методах керівником, який силою змусив уніатських священиків погодитися на православ'я.

Все це не відповідає дійсності. Релігійна мотивація діяльності, сама діяльність і моральне обличчя митрополита Йосифа бездоганні. Про це можна багато говорити, але варто згадати цитату зі спогадів протоієрея

Павла Круковського, що був одним з возз'єднаних з православ'ям під керівництвом митрополита Йосифа в 1839 році священників, який був свідком духовного і національно-культурного відродження білоруського народу після скасування унії. Ось що говорив цей священнослужитель своєму синові, коли почув скорботну звістку про кончину митрополита Йосифа: «Без нього не підніметься до нового життя наш край! Чи не буде вже в Білорусії такого митрополита; ніхто не направить нове покоління духовенства до заповітам вічної правди, ніхто не вдихне живої віри в святу справу народного поновлення». У цих словах полягає найвища оцінка і церковної, і громадської, і культурної діяльності митрополита Йосифа. Вони звучать певною мірою песимістично. Але це не передбачення майбутнього занепаду, а скоріше тривога. Протоієрей Павло побоювався, щоб не повернулися часи унії, які він занадто добре знав, в яких йому запам'яталося приниження свого народу [76, с. 350].

Думки про його діяльність і особистість вкрай суперечливі. Одні вважають його зрадником католицизму, корисливою і безпринципною людиною. Одні стверджують, що Семашко був просто захоплений потоком царської політики, яка веде до ліквідації уніатської церкви. Інші вважають його ініціатором і головним діячем возз'єднання. Результатом зусиль владики Йосифа і його однодумців стало прохання уніатів про приєднання до православ'я, прийняте на соборі уніатського духовенства в Полоцьку в лютому 1839 року. Прохання було задоволено. Це стало другим возз'єднанням західно-руських уніатів, під час якого до Російської Православної Церкви приєдналися 3 єпископи, 1305 священників і 1607 парафій з 1 500 000 осіб. Тепер в переважній більшості це були білоруси [39, с. 34-35].

Але заслуга митрополита Литовського та Віленського Йосифа Семашко не тільки в тому, що він привів уніатів в православ'я. Архіпастир не тільки зробив, але і завершив возз'єднання, 29 років займаючи складну в етно-релігійному відношенні Литовську кафедру. У ці роки він ставив перед

собою завдання утвердження православ'я в Литві і Білорусії, одночасно маючи на увазі надзавдання повернення цих земель в сферу впливу Східної християнської традиції і відновлення російської православної самоідентифікації білоруського народу.

Повага до архієрея-воз'єднувача, рішення слідувати за ним зміцнювалося у священників ще й тією обставиною, що митрополит Йосиф без упередження ставився до католицького духовенства та католицького вищого суспільства на білорусько-литовських та українських землях. Ці люди його ненавиділи і доклали великих зусиль, щоб зганьбити особистість владики і перетворити для нього служіння на жах. Це цілком зрозуміло, адже своєю церковною та суспільною діяльністю архієрей-воз'єднувач завдав їм нищівної поразки. У відповідь митрополит Йосиф ніколи не відповідав їм взаємністю. У нього була відсутня нехристиянська нелюбов до тих, хто ставився до нього вороже. У проповіді, вимовленій ним у 1845 р. з нагоди перенесення духовних шкіл і єпархіального управління Литовської єпархії з Жировичського Успенського монастиря до Вільно, владики Йосиф закликав людей ставитися з любов'ю до іновірних братів-християн, не пам'ятати зла, прощати наклеп, залишати поза увагою образи. «Почуття любові до них є обітницею всього мого життя, і малодушна ненависть не торкнеться мого серця навіть тоді, якби мені довелося залишити глибокий слід кров'ю на цій душевній прихильності» [40, с. 54-55].

Таке ставлення до противників було свідченням релігійної переконаності та моральної сили Високопреосвященного Йосифа. Воно переконувало священників у духовній справедливості відмовитися від унії, надихало їх слідувати за своїм архіпастирем.

Зрештою, не можна не сказати про те, що Високопреосвященний Йосиф вважав основним чинником успіху своєї діяльності щодо повернення уніатів до православної віри. Звісно ж, що даремно дослідники життя та діяльності архієрея-воз'єднувача не гідно оцінили слова владики, написані

ним наприкінці життя. Вони багато говорять про масштаб його особистості та його якості церковного керівника.

Особливо варто сказати про те, чому митрополиту Йосифу вдалося в неймовірно складних умовах нападок з усіх боків, у тому числі й з боку деяких представників чиновництва, за мінімальних матеріальних засобів, що виділяються урядом на зміцнення позицій православної церкви після Полоцького Собору 1839 року, домогтися того, що православ'я поступово повернулося у життя возз'єднаного духовенства та простого народу. Тут знову можна відзначити вплив його особистості та оригінальні методи церковного управління.

Об'єктивні труднощі під час проведення літургійних перетворень у 1840–1850-ті рр. возз'єднаних парафій, які перебували у бідності Високопреосвященний намагався долати так. Через консисторію та благочинних він виставляв настоятелям загальні вимоги щодо здійснення обрядів, оголошення проповіді, облаштування храмів тощо, а потім акцентував увагу на успіхах, нагороджуючи сумлінних виконавців його волі, ставлячи їх у приклад усім іншим. При цьому він навмисно не помічав тих, хто не виконував його розпорядження. Владика не сварив їх, не штрафував, а просто обходив мовчанням. Такий підхід вів до того, що духовенство щиро прагнуло опинитися на доброму рахунку у свого архіпастиря, знаходячи у цьому моральне задоволення. У результаті успіхи літургійних перетворень у Литовській єпархії були незмірно більшими, ніж можна було очікувати в таких умовах.

Незалежна і тверда позиція митрополита Йосифа щодо чиновників давала возз'єднаним священикам упевненість у тому, що вони завжди можуть знайти справедливість та підтримку, що нападки на них, наклеп та провокації, яких вони постійно зазнавали у 1840–1850-ті рр., не досягнуть своєї мети. Це багато в чому послужило основою їхнього ревного виконання обов'язків православного духовенства.

Але якими виявилися історичні наслідки цієї події для народу? Звичайно, це все ті наслідки, які історики пов'язують з входженням білоруських земель до складу Російської імперії.

По-перше, ліквідація унії духовно поєднала всі частини білоруського народу в єдине ціле, відновило його цілісність. По-друге, підрив позицій полонізму і католицизму в білоруських землях привів до поступового повернення білорусів до їх витоків. По-третє, возз'єднання дало поштовх становлення самосвідомості народу, яке, перш за все, виражається мовним самовизначенням. З усією очевидністю це явище знайшло відображення в результатах загального перепису населення Російської імперії, що пройшов в 1897 році. Тут населення всіх білоруських губерній, і західних і східних, однозначно назвало свою рідну мову не російською, як за часів унії, а білоруською. По-четверте, ліквідація унії надала новий потужний імпульс розвитку білоруської мови, формування його літературної форми. По-п'яте, почав робити перші кроки національно-культурне відродження білорусів.

З усього сказаного випливає, що возз'єднання уніатів зрушило з мертвої точки штучно заморожений в Речі Посполитій процес перетворення білоруської народності в білоруську націю.

ВИСНОВКИ

Анексія Правобережної України Російською імперією поставила на порядок денний уряду низку нагальних питань, зокрема й ефективну етнічну політику. У 1790-х роках імперія приєднала землі, які вже мали власну традицію державного будівництва та правового устрою, утворюючи структуру влади та автономні інститути. Все це вимагало особливої уваги з боку урядового апарату. Однак у досліджуваній період національна політика Російської імперії щодо Правобережної України характеризувалася непослідовністю, вона не мала на меті прогнозування та розв'язання криз, а лише реагування на них, переважно репресивними та каральними заходами.

Беручи до уваги факт, що імперія була багатоетнічною за своїм складом, не зважаючи на це центральною владою не було вироблено чіткої, продуманої політики у сфері етно-релігійних відносин. І це зумовлювалось тим, що реалізація політики мала відношення до всієї вертикалі влади – від імператора до місцевих чиновників. Саме цим була викликана непослідовність та безсистемність. Адже уся діяльність урядових інституцій була спрямована на цілковите підкорення і контроль за усіма сферами життя населення новоприєднаних територій, з метою русифікації і насадження у цей спосіб російських державницьких традицій.

Російська самодержавна церковно-релігійна політика підпорядкована загальним інтересам імперії бачила своїм завданням об'єднати регіон та імперію не лише територіально, а головним чином – ідеологічно. В основі цієї політики лежить підтримка ідеї православної церкви, яка була оголошена «основною і найпершою» релігією в Росії. Головною перешкодою для досягнення цієї мети, на думку імперського уряду було те, що греко-католицька і католицька церкви вважались «центрами соціальної, політичної та релігійної нестабільності» в південно-західному регіоні.

Протягом досліджуваного періоду політика церкви щодо католиків у регіоні була точно типовою – царська система намагалася послабити

ідеологічний та економічний вплив католицької церкви та польської аристократії на суспільно-політичне життя краю. Законодавчо закріпивши провідну роль православної церкви, влада намагалася відділити католицизм від Царства Польського у спосіб домінування православ'я, заохочення переходу уніатів, переселенням етнічно російського духовенства на територію Правобережжя та обмежуючи земельні володіння монастирів.

Беручи до уваги представників різних етносів, зокрема євреїв та німецьких колоністів, які населяли Правобережжя у досліджуваній період – їм також було завдано певного роду утисків та дискримінацій. Базисом релігійної політики уряду по відношенню до євреїв стали три основні сфери діяльності: заохочення євреїв до прийняття православ'я та обмеження соціальної активності у відносинах із православними; здійснення контролю над синагогами та іншими місцями для молитви; заборона на здійснення релігійних обрядів. Усе це справді не могло не наштовхнутись на потужний опір єврейського населення, який тривав практично усе ХІХ століття.

Проведене дослідження дозволяє назвати безпосередні передумови скасування уніатської церкви в Російській імперії:

- 1) підпорядкування уніатів влади латинського митрополита, здійснене імператором Павлом І;
- 2) підозріле та агресивне ставлення до уніатів з боку представників Католицької Церкви латинського обряду;
- 3) еклезіологічна суперечність, що існувала в уніатській церкві з моменту її створення і загострилася у перші десятиліття ХІХ ст.

Ці передумови перебували у складному поєднанні та взаємодії, мало того, активізували одна іншу. З упевненістю можна говорити про те, що обставини, які склалася в міжконфесійних відносинах у білорусько-литовських губерніях в останній чверті ХVІІІ – першій третині ХІХ ст., а також ситуація всередині уніатської церкви були унікальним явищем, яке більше ніде і ніколи не повторювалося.

У Речі Посполитій Уніатська Церква займала другосортне становище по відношенню до католицтва латинського обряду. І уряд, і польське католицьке суспільство не дбало про покращення церковного життя уніатів. Вони більше звертали увагу на поширення унії серед залишків православного населення, найчастіше демонструючи зневага по відношенню до греко-католиків, а в деяких випадках і ворожість. Окрім цього, зусилля уніатської ієрархії, які здійснювались задля зміцнення церковного організму, значною мірою ускладнювалися швидким зростанням чисельності уніатів наприкінці XVII – першій половині XVIII ст., поряд зі специфічними рисами церковного життя на білорусько-українських землях, а також протиріччями, сформованими всередині кліру. Тому частина уніатської церкви, що увійшла в межі Російської імперії, несла в собі численні проблеми, що виникли протягом двохсот років її існування. Їх можна охарактеризувати як кризові явища, які робили нестійким становище унії у Російській імперії між католицтвом латинського обряду та православ'ям.

У російській державі, в якій православна церква займала оформлене законом панівне становище, унія опинилася під загрозою православного реваншу. Щоб забезпечити її подальше існування у нових суспільно-політичних реаліях та запобігти масовий перехід віруючих як у православ'я, так і в латинський обряд уніатській ієрархії потрібно вибудувати відносини з російською урядом та підвищити життєздатність уніатської церкви за допомогою реформ. Діяльність керівників унії в імперії у цьому напрямі розпочалася відразу після першого поділу Речі Посполитої у 1772 р. та завершилася з виникненням проекту загального возз'єднання уніатів з православними, висунутого прелатом Йосифом Семашко в 1827 р.

Дослідження етно-релігійної політики уряду Російської імперії наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. до цього часу продовжує залишатись актуальним. Це стосується не лише сфери, яка пов'язана із наукою, але суспільно-політичного життя в сучасний період. Аналізуючи проблеми, які стояли перед представниками різних конфесій та етносів, які

населляли Правобережжя у вказаний період – ми розуміємо різного роду політичні, культурні, релігійні, соціально-економічні процеси, які відбувались в досліджуваному етапі українського і не тільки, державотворення.

Здійснені заходи архієпископа Іоанникія, які згадані в дослідженні далеко не вичерпують усього, що було ним здійснено у Подільській єпархії. Як можна побачити, що справа по возз'єднанню уніатів із подіями, що передували цьому явищу та подіями, що стали їх наслідком, вимагає серйозного і ретельного вивчення. Адже це продовжує залишатись важливим явищем в історії нашого народу.

Яких оцінок б не отримував архієпископ Іоанникій у свій час від сучасників чи від нащадків, але результат його діяльності завжди буде свідчити про надзвичайний розум, харизму і високу справедливість. Адже, аналізуючи справи здійсненні ним, ми бачимо, що величезна їх кількість спрямована на захист православного населення краю, захист культових споруд (храмів та монастирів) і піклування про освітньо-духовний рівень духовенства. Однією справою було ліквідувати унію та зробити населення краю православним, а зовсім іншою – утримати і утверджувати те, що було здійснено важкими зусиллями.

Діяльність Високопреосвященного Йосифа призвела до того, що возз'єднані покинули католицизм і прийняли православ'я. Возз'єднання відбувалося переважно дивно мирно. Непорозуміння та бунти траплялися лише там, де всупереч планам владики Йосифа церковна або світська влада намагалася прискорити справу возз'єднання.

У всьому цьому виявилася мудрість Високопреосвященного Йосифа, якого визнавали головним діячем та спільним керівником усієї справи возз'єднання. Возз'єднання по собі залишило не менш важливу справу – утвердження возз'єднаних у православ'ї, остаточне перетворення та повне злиття колишніх уніатів із православними.

Тут були три проблеми: по-перше, колишнє уніатське духовенство та простий народ трималися багатьох звичаїв уніатської старовини, які були несумісні з православним сповіданням віри (їх можна було лише терпіти до певного терміну); по-друге, колишні уніатські священики були часто недостатньо освічені і залежали від поміщиків-католиків, що принижувало їх соціальне становище і підривало авторитет у народі; по-третє, у краї був дуже сильний польський дух, носіями якого були шляхта та католицьке духовенство. Діяльність Високопреосвященного Йосипа була спрямована на усунення цих анахронізмів та вирішення проблем.

Крізь призму часу, ми розуміємо, що події, які мали місце тоді, яскраво демонструють, що однією із надважливих заporук існування гармонійних етнонаціональних відносин у державі та базисом для стабільного розвитку етносів і релігійних груп, є забезпечення церковно-релігійних, культурних, економічних потреб і прав етнічних меншин.

Наявність в уряді вираженої національної та релігійної політики зможе гарантувати державі відсутність політизації будь-яких рухів етнічних меншин, а це зумовить у свою чергу, відсутність сепаратизму у регіонах та зробить можливим подальше існування держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

I. НЕОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА:

1. Дело архива Подольской духовной консистории 1796 г. февраля 5, №289. По доношению благочинного Добровольского о произведении в г. Каменце униатами в костелах латинском и армянском. // ЦДАХО України (Центр. держ. архів Хмельницької області України). Ф.315. Оп. 2а. Спр. 4. Арк. 33-48.
2. Дело архива подольской духовной консистории 1796 г. февраля 5, №294. По прошению каменецкого повета первой части благочинного Иоанна Добровольского о дозволении ему иметь жительство в губ. Городе Каменце при Свято-Предтеченской церкви на колич. // ЦДАХО України (Центр. держ. архів Хмельницької області України). Ф.315. Оп. 2а. Спр. 4. Арк. 20-25.
3. Дело архива Подольской духовной консистории №103, 20 ноября 1795 г. По сообщению подольской губернии Г. губернатора Александра Вердеревского, о взыскании каменецкого уезда села Великих Армян, с католиков издержанной униатами, обращенными на православие, на построение новой церкви суммы, потом о присоединении и освящении оной на 25 листах. К этому делу подшит и репорт благочинного Исаевича об обращении на православие униатских церквей в г. Каменце. // ЦДАХО України (Центр. держ. архів Хмельницької області України). Ф.315. Оп. 1. Спр. 44. Арк. 24-50.
4. Дело архива Подольской духовной консистории №453, 458, 459 май 1796 г. // ЦДАХО України (Центр. держ. архів Хмельницької області України). Ф.315. Оп. 4. Спр. 42. Арк. 42-69.
5. Дело от 4 ноября 1795 г. №79, по рапорту могилевского протоиерея Трофима Куцинского, о недопущении помещиком Тршецецким в селе Молчанах присоединить церковь. // ЦДАХО України (Центр. держ. архів Хмельницької області України). Ф.315. Оп. 1. Спр. 40. Арк. 6-15.

II. ОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА:

6. Записки Иосифа, митрополита литовского, изданные Академией наук по завещанию автора: Т. I-III. СПб: тип. Акад. наук, 1883. Т.I. 755 с.; Т.II. 791 с.; Т.III. 705 с.
7. Троицкий П.Н. Высокопреосвященный Иоанникий, первый православный архипастырь Подолии (1795-1819 гг.). *Подольские епархиальные ведомости*, – отд. второй неоффиц. 1896. 9 ноября. (№45). С. 949-955.
8. Троицкий П.Н. Высокопреосвященный Иоанникий, первый православный архипастырь Подолии (1795-1819 гг.). *Подольские епархиальные ведомости*, – отд. второй неоффиц. 1896. 26 октября. (№43). С. 875-884.
9. Троицкий П.Н. Высокопреосвященный Иоанникий, первый православный архипастырь Подолии (1795-1819 гг.). *Подольские епархиальные ведомости*, – отд. второй неоффиц. 1896. 2 ноября. (№44). С. 908-914.
10. Троицкий П.Н. Меры, принятые преосвященным Иоанникием к уничтожению остатков унии в Брацлавской епархии. *Подольские епархиальные ведомости*, – отд. второй неоффиц. 1873. 15 июля (№14). С. 507-516.
11. Троицкий П.Н. Меры, принятые преосвященным Иоанникием к уничтожению остатков унии в Брацлавской епархии. *Подольские епархиальные ведомости*, – отд. второй неоффиц. 1873. 15 августа (№16). С. 554-571.
12. Троицкий П.Н. Меры, принятые преосвященным Иоанникием к уничтожению остатков унии. Присоединение униатских священников к православию в 1795-1796 годах. *Подольские епархиальные ведомости*, – отд. второй неоффиц. 1874. 1 мая (№9). С. 229-244.

- 13.Троицкий П.Н. Оборона святой православной веры и Церкви христианской. *Подольские епархиальные ведомости*, – отд. второй неоффиц. 1865. 15 мая (№10). С. 429-446.
- 14.Троицкий П.Н. Оборона святой православной веры и Церкви христианской. *Подольские епархиальные ведомости*, – отд. второй неоффиц. 1865. 15 октября (№20). С. 857-878.
- 15.Троицкий П.Н. Учреждение духовных правлений в Брацлавской епархии. Выбор духовенством членов для присутствия в правлениях и утверждение их в сих должностях. Приобретение домов для правлений. Средства к содержанию их (1796-97). *Подольские епархиальные ведомости*, – отд. второй неоффиц. 1873. 1 мая (№ 9). С. 330-348.

III. МОНОГРАФІЇ, НАУКОВІ СТАТТІ, МАТЕРІАЛИ НАУКОВИХ КОНФЕРЕНЦІЙ:

- 16.Алексей Толочко, Киевская Русь и Малороссия в XIX веке. Изд. laurus. 2012. 256 с.
- 17.Антонович В. Очерк состояния Православной церкви в Юго-Западной России с половины XVII и до конца XVIII столетия. *Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори*. Київ: Либідь, 1995.
- 18.Баженов Л. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX–XX ст.: історіографія, біобібліографія: матеріали. Кам'янець-Подільський, 1993. 480 с.
- 19.Баженов Л. Польське населення Поділля і Південно-Східної Волині в дослідженнях зарубіжних і українських учених та краєзнавців XIX – XX ст. *Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: зб. наук. праць за матер. міжнар. наук. конф. (23-24 червня 1999 р.)*. Хмельницький: Поділля, 1999. С. 31-42.
- 20.Баженов Л. Репресії царизму проти польського населення Правобережної України 30 – 40-х рр. XIX ст. *Українське слов'янознавство*. 1972. №6. С. 144.

21. Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793-1914) (рос.) М.: Новое литературное обозрение, 2011. 1008 с.
22. Величенко С. Царський уряд в українських губерніях 1800 – 1914 рр. – всемогутність чи слабкість? *Україна Модерна*. Львів: Інститут історичних досліджень Львівського університету, 1998. Ч. 2-3. С. 219-224.
23. Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.). Львів, 1996. 447 с.
24. Гарбачова В. В. Паўстанне 1830–1831 гадоў на Беларусі. Мінск: БДУ, 2001. 186 с.
25. Гильфердинг А. Ф. За что борются русские с поляками. СПб., 1888. 326 с.
26. Голий Р. В. Конфессиональные конверсии греко-католиков во второй четверти XIX в. (на примере Волынской губернии). *Научный журнал*. СПб.: ЛГУ имени А.С. Пушкина, 2014. С. 130-134.
27. Довнар-Запольский М. В. История Белоруссии. Мн.: Беларусь, 2003. 680 с.
28. Доклады министра народного просвещения С.С. Уварова императору Николаю I / публ. М.М. Шевченко. *Река времен*. М., 1995. Вып. 1. С. 68-78.
29. Дорошенко Д. Нарис історії України. Київ: Глобус, 1992. В 2-х т.
30. Драгоманов М. Евреи и поляки в Юго-Западном крае. *Вестник Европы*. 1875. Т. 4. С. 133-179.
31. Дылевский Е. В. Иосиф (Семашко), митрополит Литовский и Виленский, член Святейшего Синода. С портретом митрополита. СПб.: тип. журн. «Странник», 1869. 148 с.
32. Дьяков В. А., Зайцева В. Н., Обушенкова Л. А. Социальный состав польского восстания 1830-1831 гг. *Историко-социологические*

- исследования (На материалах славянских стран)*. М.: Наука, 1970. С.19-168.
33. Дякин В. С. Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX – начало XX вв.). СПб.: Лисс, 1998. 1000 с.
34. Евреи в Российской империи XVIII-XIX веков: Сборник трудов еврейских историков / Составитель А. Локшин. М.: Иерусалим, 1995. 687 с.
35. Жилюк С. Російська православна церква на Волині (1793–1917 рр.). Житомир: Журфонд, 1996. 174 с.
36. Зинченко А. Л. Реформа государственной деревни и секуляризация церковного землевладения в западных губерниях Российской империи. *Исторические записки*. М.: Наука, 1985. Т. 112. С. 115-117.
37. Зорин А. Идеология «православия–самодержавия–народности»: опыт реконструкции (Неизвестный автограф меморандума С. С. Уварова Николаю I). *Новое литературное обозрение*. М., 1997. № 26. С. 71-104.
38. Зубанова С. Г. Социальное служение Русской Православной Церкви в XIX веке. М.: Союз, МГСУ, 2001. 352 с.
39. Иосиф (Семашко И. И.; митрополит Литовский и Виленский; 1798–1868). Записки / митрополит Иосиф (Семашко); предисл. священника Алексия Хотеева. Минск: Братство в честь святого Архистратига Михаила, 2018. 328 с.
40. Иосиф (Семашко), митрополит. Семь слов Синодального Члена Иосифа, Архиепископа Литовского и Виленского, говоренные при важнейших случаях служения. Вильно: Типография Завадского, 1848. 100 с.
41. История Русской Церкви: 1700-1917: В 2 частях. М.: Валаамский монастырь, 1997. Ч. 2. 798 с.
42. Кабузан В. М. Распространение православия и других конфессий в России в XVIII – начале XIX в. (1719-1917 гг.). М.: 2008. 272 с.

43. Кабузан В. М., Махнова Г. П. Численность и удельный вес украинского населения на территории СССР в 1795-1959 гг. *История СССР*. 1965. №1. С. 32.
44. Кабузан В. М., Троцкий С. М. Изменения в численности, удельном весе и размещении дворянства в России в 1782-1858 гг. *История СССР*. 1971. №4. С. 162-165.
45. Каппелер Андреас. Россия – многонациональная империя. Возникновение, история, распад М.: Традиция – Прогресс-Традиция, 2000. 344 с.
46. Киприанович Г. Я. Жизнь Иосифа Семашки, митрополита Литовского и Виленского и воссоединение западнорусских униатов с православной церковью в 1839 г. Изд. 2-е, исправленное и дополненное. Вильна: Типография И. Блюмовича, 1897. 613 с.
47. Коялович М. История воссоединения западно-русских униатов старых времен. СПб., 1873. 408 с.
48. Коялович М.О. Несколько слов о графе Димитрие Николаевиче Блудове: Западной России на память. *Шаги к обретению России*. Минск: Издательство Белорусского Экзархата Московского Патриархата, 2011. С. 429-433.
49. Коялович М.О. О почившем митрополите Литовском Иосифе. СПб: Тип. Департамента уделов, 1869. 54 с.
50. Крижанівський О. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України XVIII – перша половина XIX ст. Київ, 1991. 127 с.
51. Лопухин А. П. История Христианской Церкви в XIX в.: в 2 т. Петроград, 1900. Т.1. 588 с.
52. Лыкошина Л. С. Духовенство Литвы, Белоруссии и Правобережной Украины и польское восстание 1830–1831 гг. *Проблемы новой и новейшей истории: сб. ст.* М.: Изд-во Моск. ун-та, 1979. С. 155-171.

53. Меж двух восстаний. Королевство Польское и Россия в 30-50-е годы XIX в. / С. М. Фалькович, Б. В. Носов, Л. П. Марней и др.; отв. ред. С. М. Фалькович; Ин-т славяноведения РАН. М.: Индрик, 2016. 775 с.
54. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. 2-е изд., испр. Т. 1. СПб.: Ивд-во «Дмитрий Буланин», 2000. 548 с.
55. Надольська В. Лютеранство на Волині у другій половині XIX ст. *Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції до 130-річчя Житомирської обласної наукової універсальної бібліотеки*. Житомир, 1996. С.115-116.
56. Никотин И. Столетний период (1772-1872) русского законодательства в воссоединённых от Польши губерниях и законодательство об евреях (1649-1876). В 2 тт. – Вильно, 1886.
57. Обушенкова Л. Статистика участников восстания на Правобережной Украине в 1831 году. *Связи революционеров России и Польши XIX – начала XX в.* М., 1968. 712 с.
58. Опря А. Ліквідація уніатської церкви на Поділлі наприкінці XVIII – на початку XX ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський, 1999. С.37-42.
59. Пері В. Берестейська унія у римському баченні. *Історичний контекст, укладнення Берестейської унії і перше поунійне покоління: Матеріали Перших «Берестейських читань»*. Львів, 1995. С. 7-25.
60. Петров Н. И. Подолия. Историческое описание / издано П. Н. Батюшковым. СПб.: Тип. «Обществ. Польза», 1891. 264 с.
61. Поділля. Історико-етнографічне дослідження / Артюх Л., Наулко В., Болтарович. Київ: НКЦ «Доля», 1994. 504 с.

62. Полещук Т. Історія Росії XIX – початку XX століття: навч. посібник; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. Історичний факультет. Л.: ПАІС, 2008. 400 с.
63. Поліщук Ю. Німці Волині в кінці XVIII – на початку XX століття: політико-правовий аспект. Житомир, 2004. 165 с.
64. Поліщук Ю. Російська влада та національні меншини Правобережної України в кінці XVIII – на початку XX століття: аналіз джерельної бази. *Гілея: збірник наукових праць*. Київ, 2007. №10, С. 93-112.
65. Поліщук Ю. Шляхта Правобережної України як об'єкт етно-соціальної політики російського царизму (кінець XVIII – середина XIX століття). *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2006. С. 30-42.
66. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе: в 55 т. СПб.: Тип. II отд. Собств. Его Имп. Вел. Канцел., 1830–1884 гг.
67. Ровінський В., Миханчук О. Православ'є на Подолії: історичні нариси. Б. м., 1995. 176 с.
68. Романчук А., протоіерей. Высокопреосвященный Иосиф (Семашко), митрополит Литовский и Виленский: очерк жизни и церковно-общественной деятельности. Москва – Минск: Издание Общества любителей церковной истории, 2015. 443 с.
69. Русский архив: историко-литературный сборник, издаваемый при Чертковской библиотеке. Москва: Университетская типография (Катков и К°), 1869. Т. 12. С.1087-2353.
70. Русское православие: вехи истории / Науч. ред. А. И. Клибанова. М., 1989. 719 с.
71. Смолій В. А. Возз'єднання Правобережної України з Росією. К.: Наук. думка, 1978. 192 с.
72. Таранец Сергей. Правовое положение старообрядцев города Киева и Киевской губернии в конце XVIII – начале XX вв. *Електронний ресурс*. URL: www.portal-credo.ru (дата звернення: 28.10.2021).

73. Толстой Д. А. Иосиф, митрополит литовский и воссоединение униатов с православной церковью в 1839 г. СПб.: Печатня В. Головина, 1869. 71 с.
74. Третьякова Н.В. Социально-правовой статус старообрядчества в дореформенной и пореформенной России. *Вопросы истории СССР*. М., 1972. С.476-498.
75. Филатова Е. Н. Конфессиональная политика царского правительства в Беларуси. 1772-1860. Минск: Бел. наука, 2006. 192 с.
76. Хонигсман Я., Найман А. Евреи Украины (Краткий очерк истории). Ч. 1 Под общ. ред. Горовского Ф. Киев: Украинско-финский ин-т менеджмента и бизнеса, 1992. 157 с.
77. Шавельский Г. Последнее воссоединение с православною церковью униатов Белорусской епархии (1833-1839 гг.). СПб.: тип. «Сельского вестника», 1910. 380 с.
78. Шахов М. О. Вероисповедная политика Российского государства: Учебное пособие. М.: РАГС, 2003. 207 с.
79. Шеретюк Р. М. Уніатська церква в контексті етно-конфесійної політики Російської імперії першої чверті ХІХ ст. *Український історичний журнал*. 2010. № 2. С. 48-62.
80. Шляхтич, кріпак і ревізор: польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863) / Д. Бовуа; пер. З. Борисюк. К.: ІНТЕЛ, 1996. 421 с.
81. Щербак Н. О. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець ХVІІІ – початок ХХ століття): монографія. К.: Ризографіка, 2005. 616 с.
82. Эйдельман Н. Я. ЭЗО. Грань веков. Политическая борьба в России. Конец ХVІІІ – начало ХІХ столетия. М.: Мысль, 1986. 368 с.
83. Ярослав Грицак. Нарис історії України. Формування модерної нації ХІХ-ХХ століття. Київ: Yakaboo Publishing, 2019. 656 с.